

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О.О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ТРАВЕНЬ
ЧЕРВЕНЬ

2018

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Загнітко А. П. Лексикографічні технології тлумачення граматичної семантики	3
	Яворська Г. М., Чмир О. Р. Семантика війни і миру в сучасних слов'янських мовах: історико-типологічний аспект	15
	Ярмак В. І., Пономаренко В. П. Синтетичні форми минулого часу в сучасній сербській мові у загальнослов'янському і ширшому компаративному контексті	30
	Симоненко Л. О. Українське термінознавство кінця ХХ — початку ХХІ ст.: стан і перспективи розвитку.	39
	Шевченко Л. Л. Семантична основа моделювання системності концептосфери Нового Завіту.	48

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Ущина В. Кудрявцева Н. С. Лінгвістична відносність і проблеми перекладу філософської термінології: лінгвокогнітивний підхід	56
Коцюба З. Дочу А. Р. Мовні контакти і запозичення як чинник формування тематичних груп лексики	59
Биховець Н. Національна пам'ять у філології: спадщина професора Юрія Олексійовича Жлуктенка	63
Єрмоленко С.С. Дзера О. Біблійна інтертекстуальність і переклад: англо-український контекст	70

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Хроніка	74
Михайло Григорович Сенів	77

CONTENTS	Zahnitko A. P. Lexicographic technologies of interpretation of grammatical semantics	3
	Yavorska G. M., Chmyr O. R. Semantics of war and peace in modern Slavic languages: historical-typological aspect . .	15
	Yarmak V. I. , Ponomarenko V. P. Standard Serbian synthetic preterit verb forms from an all-Slavic and wider perspective	30
	Symonenko L. O. Ukrainian terminological studies at the late 20 th and early 21 st century: the state of the art and prospects	39
	Shevchenko L. L. The semantic basis of modelling of the New Testament sphere of concepts as a system	48

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Ushchyna V. Kudriavtseva N.S. Linguistic relativity and problems of translation of philosophical terms: a cognitive- linguistic approach	56
Kotsiuba Z. Dochu A.R. Language contacts and borrowings as factor of forming thematic word groups	59
Bykhovets' N. National memory in philology: the legacy of Professor Yuriy Oleksiyovych Zhluktenko	62
Yermolenko S.S. Dzera O. Bible intertextuality and translation: English-Ukrainian framework	70

SCIENTIFIC LIFE

News items.	74
Mykhaylo Hryhorovych Seniv 	77

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТЛУМАЧЕННЯ ГРАМАТИЧНОЇ СЕМАНТИКИ

У статті розглянуто лексикографічні технології тлумачення граматичної семантики у слов'янській лексикографії, з-поміж яких особливий статус належить лінійній позиційності, системності, структурованості, симетричності та ін. Кожен із лексикографічних технологій тлумачення граматичної семантики властиві ієрархічність, наскрізність, парадигмальність, лінійна упорядкованість та ін., внутрішньословникове дотримання яких визначає рівень і вичерпність тлумачення лексем і силу взаємодії ↔ взаємної мотивованості кожної словникової статті. Лівобічне лінійне розгортання граматичної семантики у словниковій статті корелює з правобічним наповненням останньої, вичерпністю експериментально-корпусного індексування, підтвердженням чого є диференціювання категорійного простору в іменників нульової відміни та еволюція їх класної (→ частиномовної) належності з адекватним відбиттям у прескрипціях. Лексикографічні технології тлумачення граматичної семантики ґрунтовані на множинах граем, їх внутрішній ієрархії, доцентровій симетрії.

Ключові слова: лексикографічна технологія, граматична семантика, частиномовні класи слів, лінійна позиційність, парадигмальність граем, внутрішньословникова структура, словникова стаття.

1. Кваліфікація граматичної семантики (далі — ГС), визначення її основних різновидів має усталену традицію. У сучасних лінгвістичних теоріях актуальною є низка дискусійних питань як знакових для визначення статусу ГС у лексикографічній практиці — 1) співвідношення синтаксису й морфології, його відбиття в різних транспозитах, пор. окреме лексичне значення: *абищо* — «у знач. ім. Щось незначне, дрібниця»¹ (СУМ-20², 1, 71) та окремий відтінок у межах лексичного значення: *абсолютний* — «у знач. ім. *абсолютне*, ного, с. Те, що є безвідносним, не пов'язаним з чим-небудь» (там же, 77); 2) статус форм синтаксичного зв'язку і семантичних відношень у функціонуванні значення слова (*бачити* → «2. кого, що. Сприймати очима, спостерігати»; «4. кого, що чим. Вважати, визнавати» — там же, 2, 380) — форми / семантики залежного компонента³; 3) співвідношення первинної і вторинної семантики в морфологічній формі і т. ін. Тим самим підтверджується теза про актуальність аналізу ГС не лише в суто теоретичному аспекті

¹ У статті не діагностовано міжчастининомовних трансформацій за особливостями твірних компонентів і навантаження в таких трансформаціях контекстного еліпсу.

² Словник української мови : В 20 т. — К., 2012–2017. — Т. 1–7 (далі — СУМ-20 із зазначенням тому і сторінки).

³ Скобликова Е. С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения (теоретический курс) : Учеб. пособие. — М., 2006. — С. 17–45.

зі встановленням особливостей її вираження на тих чи тих мовних ярусах, а й у власне прикладному розрізі, де значущим є встановлення статусного навантаження ГС у тлумаченні слова, внутрішньому диференціюванні його сем, класифікації та кваліфікації ієрархії семем і под.

Під ГС розуміють опис у межах морфологічних значень, або внутрішнього виміру словоформи з протиставленням такого аналізу морфеміци («формальний» морфології), що розглядає морфологічні засоби й «будову» зовнішнього виміру словоформ⁴. Для морфології, її семантики істотним є внутрішнє наповнення слова — форма й значення⁵, визначення особливостей симетрії останніх та встановлення напрямів асиметрії, що зумовлює різноманітні напрями транспозиції та ін.⁶ Вторинна функція інколи набуває статусу первинної, співіснуючи чи корелюючи з генетично первинною⁷, особливості такої функції фіксують у тлумачних словниках. ГС охоплює також і синтаксичний рівень, на якому визначувано семантику форми, з'ясовувано інваріантне значення синтаксичної позиції, діагностовано okazіональні / узуальні видозміни в частиномовній семантиці словоформи, простежувано наповнення синтаксичної позиції в структурній схемі речення і т. ін. Функційно мотивовану й синтаксично закріплену словоформу витлумачують через відбиття симетрії / асиметрії форми й змісту: «у знач. ім. **військове**, вого, с. Одяг і спорядження військовослужбовця» (там же, 3, 77–78).

2. Слово як визначальний мовний знак «узагальнює» (сигніфікативна функція), номінує, позначає (номінативна функція), повідомляє (комунікативна функція) й виражає певне почуття, переживання мовця, слухача (прагматична організація)⁸. Перші три функції регулярно аналізують у тлумачних словниках, дві останні спорадично відбивають у ремарках. Слово є унікальною одиницею і спроможне вбирати, конденсувати й абстрагувати семантичні й граматичні характеристики контекстуального оточення. Лексичне значення слова в лексикографічній практиці розглядають у регулярному співвідношенні з граматичними, які в лівобічній частині окреслюють його частиномовні, класифікаційно-категорійні, словозмінно-кваліфікаційні та інші ознаки. Доцентрову силу лексеми у внутрішній структурі словника легко простежити на її дериваційних потенціалах, більшість яких постає як регулярні, пор.: від *інтерпретувати* (дієсл.) → *інтерпретування* (ім.) + → *інтерпретуватися*⁹ (дієсл.) + → *інтерпретований* (дієприкм.) → *інтерпретовано* (форма на -но) (там же, 6, 572–578).

У словникових статтях похідних слів обов'язково вказують на їхній зв'язок з твірним, констатують семантичну тяглість, що сигналізує про навантаження одного з принципів внутрішньословникової системності:

⁴ Плунгян В. А. Общая морфология. Введение в проблематику : Учеб. пособие. — 2-е изд., исправл. — М., 2003. — 384 с.

⁵ Мельчук И. А. Курс общей морфологии. — М. ; Вена, 1997. — Т. 1. — С. 30.

⁶ Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : В 4 т. — Донецьк, 2012. — Т. 1. — С. 45–56.

⁷ Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови : Морфологія. Синтаксис. — Донецьк, 2011. — С. 56–75.

⁸ Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы: на материале английского языка. — М., 2010. — С. 130.

⁹ Знак → не відбиває закономірностей прямої похідності від попереднього слова, його вжито умовно, символічно, натомість використано знак + як показник окремих словотвірних послідовностей.

«**інтерпретований**, а, е. Дієпр. пас. до **інтерпретувати**» (там же, 572): (1) ¹⁰ «Символ не має бути *інтерпретований* на рівні логічного роз'яснення» (М. Ільницький), далі в статті — відтінок значення «**інтерпретовано безос. пред.**» (там же): (2) «На картах атласу відтворено й картографічно *інтерпретовано* міжслов'янські мовні взаємовпливи і зв'язки» (Вісник НАН України, 2011, ч. 2, с. 21) або «**інтерпретованість**, ності, ж., книжн. Абстр. ім. до **інтерпретований**» (там же): (3) «Знання характеризуються певними властивостями, основною з яких є внутрішня *інтерпретованість*» (І. Шульгіна).

ГС виявляється в міжчастиномовних трансформаціях з її синтаксичним потенціалом — використання у неспеціалізованій для словоформи синтаксичній позиції — (19), (20), (21), (28), (29), (30), морфологічним виявом (пор. погляд І. Вихованця ¹¹) — набуття регулярних частиномовних словотвірних афіксів — (1), (2), семантичною релізацією — лексико-семантична категоризація (пор. думку Е. Бенвеніста ¹²). Слово, що залишилося в скороченій синтагмі, передає зміст останньої; див., напр.: (25), (26), (27) та ін. (пор. тезу про перенесення всіх значень пропущеного елемента на формально виражений ¹³). Активний вияв грамеми завершує категорійну трансформацію ¹⁴: або як окреме лексичне значення: **абищо** — «у знач. ім. Щось незначне, дрібниця» ¹⁵ (там же, 1, 71); **адажю** — «у знач. ім., невідм., с. Назва музичного твору або його частини, що виконується повільно» (там же, 126); **але**¹ — «у знач. ім., невідм., с. Обставина, яка заважає чому-небудь; перепона» (там же, 171); **алегрето** — «у знач. ім., невідм., с. Музичний твір або його частина, що виконується в такому темпі» (там же, 172); **алілуя** — «у знач. ім. **алілуя**, ї, ж. і рідко с. Хвалебний приспів церковних піснеспівів у християнському богослужінні; хвалебний гімн» (там же, 174); **глухий** — «у знач. ім. **глухий**, хого, ч. **глуха**, хої, ж. Той (та), хто нічого не чує або не дочуває» (там же, 3, 621); або як окремі відтінок у межах лексичного значення: **абсолютний** — «у знач. ім. **абсолютне**, ного, с. Те, що є безвідносним, не пов'язаним з чим-небудь» (там же, 1, 77) та ін.

ГС у межах слабкого морфологічного освоєння лексем ґрунтується на відповідних контекстах і відбивається в структурі словникової статті в тих чи тих категорійних реалізаціях слова, належно закріплюючи їх. Останнє простежувано з-поміж іменників нульової відміни ¹⁶ (так звані невідмінюва-

¹⁰ Для зручності застосовано наскрізну систему цифрового позначення фактичного матеріалу, що дає змогу не повторювати щоразу ту чи ту ілюстрацію, а лише вказувати на її відповідний порядковий номер у цілісній структурі статті.

¹¹ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. — 7-е изд. — М., 2006. — С. 57–62.

¹² Бенвенист Э. Общая лингвистика. — М., 1974. — С. 101–103.

¹³ Ульман С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. — М., 1970. — С. 280–285.

¹⁴ Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови... — С. 101–112.

¹⁵ У цьому випадку не діагностовано міжчастиномовних трансформацій за особливостями твірних компонентів і навантаження в таких трансформаціях контекстного еліпсу.

¹⁶ Термін *нульова відміна* запропонував І. Р. Вихованець, аргументуючи це наявністю в таких іменників повної омоніміїно виявлюваної семивідмінкової парадигми, що повноцінно диференційовано на синтаксичному рівні: **Дено** (Н. в.) *знаходилося неподалік від станції, Нові механізми для ремонту відвезли до дено* (Р. в.),

ні іменники), що зазнають перекатегоризації, оптимально виявлюваної у відповідних синтаксичних позиціях, пор. **каре** — невідмінюваний іменник середнього роду: (4) «Тричі налітали дроздовці на це маленьке **каре**, <...> але щоразу на землю падала більшість вершників» (П. Панч) і **каре** — «у знач. прикм. У формі чотирикутника» (там же, 6, 762): (5) «Вивчаю Віку поглядом <...> Темні кільця довкола очей, зачіска **каре**» (Любо Дереш), а в межах іменникового значення: **каре** — «Бойове шикування піхоти у формі чотирикутника; застосовувалося з XVIII ст. перев. для відбиття кавалерійських атак» (там же): (6) «Пролунали команди. Загрімилі барабани. Сколихнулися і завмерли прямокутники **каре**, рівні й застигли» (В. Малик) з відтінком «Проте, що має форму чотирикутника» (там же): (7) «Посередині **каре**» (Ю. Смолич) (там же); (8) «Всього шість п'ятиповерхових будинків, стулившись у **каре** оточували двір» (О. Ірванець) і «Різновид жіночої зачіски середньої довжини перев. з прямою гривкою» (там же): (9) «<...> Навіщо вона постриглася сьогодні? Зробила якесь зовсім коротке **каре**. Такі зачіски чомусь завжди додають віку» (І. Карпа). У прикладах (4), (6), (7), (8), (9) іменникову семантику **каре** підкріплювано синтаксичною позицією, формально-граматичною й семантико-синтаксичною функцією: (4) — «додаток ↔ об'єкт», (6) — «підмет ↔ суб'єкт», (7), (8) — «обставина/додаток ↔ об'єкт/локатив» і «додаток/обставина ↔ об'єкт/атрибут»¹⁷, (9) — «додаток ↔ об'єкт». До цього можна також додати і **каре** — «у знач. присл. Прямокутно»: (10) «Наш взвод розвертався в **каре** — лицем до ворожої кінноти» (А. Дімаров), що не фіксовано в сучасних словниках. У цьому випадку граматична семантика слова **каре** «у знач. прикм. У формі чотирикутника» (5) (краще — «Який має форму чотирикутника») та «у знач. присл. Прямокутно» (10) мотивована позиційно, оскільки «у знач. прикм.» має приіменникову (зачіска **каре**) постпозицію, «у знач. присл.» — придієслівну постпозицію, унаслідок чого відбувається «зсув» опредметненої семантики й заміна морфологічних категорій, що можна віднести до первинної трансформації. В іменника **каре** — класифікаційна категорія роду й словозмінні категорії числа й відмінка, у словоформи **каре** «у знач. прикм.» категорії роду, числа й відмінка є словозмінними, а для словоформи **каре** «у знач. присл.» іменникові категорії повністю нейтралізовані.

Реалізація певною словоформою вторинної ГС та її підтвердження контекстами засвідчує функційні вияви останньої. Водночас актуалізовано питання про системність такої ГС, що мотивує необхідність визначення кваліфікаційних параметрів системності, закономірностей її реалізації в словниковій практиці та встановлення основних / неосновних ознак системності ГС у лексикографічних виданнях.

3. Поняття системності є внутрішньою сутністю системи як адитивної¹⁸, цілісної, гомеостатичної структури, що складається із взаємозв'язаних ча-

Дено (Д. в.) потрібні нові комп'ютери, Учні вперше побачили *дено* (Зн. в.), Залізнична станція з *дено* (О. в.) утворювали цілісний технічний комплекс, Вагони вирішили ремонтувати в *дено* (М. в.), Моє *дено* (Кл. в.), найкращі роки юності тут минули.

¹⁷ Глибинним є вияв синкретизму, що засвідчує первинну асиметрію форми й змісту. Труднощі категорійної кваліфікації іменника нульової відміни **каре** мотивовано його невідмінюваністю, заповненням вторинної синтаксичної позиції.

¹⁸ Адитивність системи — це властивість величини, за якою значення величини, що відповідає цілому об'єкту, дорівнює сумі значень величин як корелятивів його частин, пор. адитивність об'єму означає, що об'єм цілого тіла дорівнює сумі об'ємів складників його частин.

стин, кожна з яких додає щось конкретне в унікальні характеристики цілого. Унікальність передбачає одиничність об'єкта, пор., наприклад, використання в логіці й філософії поняття «рід» як вираження характеру відношень між класами явищ: той із двох класів, що містить у собі інший, є родом, а той, який міститься, — видом¹⁹.

Грунтуючись на розумінні системності як «Властивості за знач. **Системний**» (СУМ²⁰, 9,205), а системний — це який «Стосується до системи» (там же) (*системна одиниця, системний цикл*), інколи додаючи «Який є системою» в розумінні «1. Порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь» (там же, 203) і «Який ґрунтований на системі» (*системні дослідження в історії, системний підхід, системне планування*: (11) «*Системність науки реалізується становленням та розвитком її як окремого соціального інституту*» (Я. Максимович), потрібно брати за основу в системності ГС у лексикографічній практиці друге значення.

Загалом у лінгвістиці дослідження системних відношень у мові мотивувало різні класифікації слів за частинами мови, коли основою постають їхні значення, формальні показники, синтаксичні функції та внутрішнє диференціювання в складі частин мови: дієслів за видами, дієвідмінюванням; іменників за родами, відмінюванням²¹. Як особливе, унікальне явище системності мови кваліфікував В. Гумбольдт²², досліджували її основні вияви в мові І. О. Бодуен де Куртене²³, Ф. І. Буслаєв²⁴, О. О. Потебня²⁵, Ф. де Соссюр²⁶. Концепція системності свого часу стала методологією основою структуралізму, в межах якого глосематики сформулювали викінчену теорію системності відношень мовних одиниць. Ґрунтування тлумачення системності як похідного першого значення системи умотивовує розуміння взаємозв'язків елементів, поєднаних у функційно чинну цілісність. Наявність взаємозв'язків між елементами системи свідчить, що остання змістово ємніша, ніж корпус її складників, і визначальним для неї є не існування предметів, їхня кількість, а зв'язки ↔ взаємозв'язки між ними²⁷. Розгляд структури в межах системи має опертям кваліфікацію системи як сукупності складників. Кореляція між структурністю та системністю відбиває перехід від менш складного до більш складного. Система унікальна наявністю особливих відношень у її структурі. Мовна система пов'язана з мовленням, де

¹⁹ Ульман С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. — М., 1970. — С. 89.

²⁰ Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980 (далі — СУМ із зазначенням тому й сторінки).

²¹ Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : В 4 т. — Донецьк, 2012. — Т. 3. — С. 251–253.

²² Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. — 2-е изд. — М., 2000. — 400 с.

²³ Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. — М., 1963. — 391 с.

²⁴ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. — 7-е изд. — М., 2006. — 344 с.

²⁵ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1958. — Т. 1/2. — 634 с.

²⁶ Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. — К., 1998. — 324 с.

²⁷ Пор.: Гумбольдт В. фон. Знач. праця. — С. 308.

реалізуються всі потенціали слова (пор. аналіз системності мови в просто-рі²⁸). Семантико-граматичні «зрушення» в слові зумовлені наявністю в ньому двох потенціалів: доцентрового, спрямованого на системність, активною дією концентрації й конденсації, й водночас відцентрового, спрямованого від слова на експліцитне / імпліцитне оточення з активізацією дії вибору (за Н. Ю. Шведовою²⁹). Система і структура словника свідчать про його цілісність, відбивають внутрішні взаємзв'язки та взаємозумовленості. За ними легко простежити підхід укладачів лексикографічного видання, виявити силу доцентрових і відцентрових інтенцій та окремих лексем, і категорійних класів у структурі словника (пор., наприклад, реалізацію категорійності недорослості в іменниковому корпусі в похідних на зразок *горобеня*, *горобенятко*, *горобенятчко*, *кача*, *качатко*, *каченьятко*, *шпача*, *шпачатко*, *шпаченя*, *шпаченьятко* через родову лексему *пташа* в *горобеня*, *кача*, *шпача*, а в похідних від них — через «Пестл. до»: *горобеньятко*, *качатко*, *каченьятко*, *шпачатко*, *шпаченьятко* й под.

4. У ГС наявні два напрями: а) морфемний (або морфологічний) і б) синтаксичний. Термінологічно диференційовано три основні підходи до її тлумачення. Одні лінгвісти розуміють ГС як узагальнювальне найменування морфологічної та синтаксичної семантики, що вивчає семантику частин слова — морфем і семантику компонентів речення — синтагм-словосполучень. Інші дослідники ГС і синтаксичну семантику розглядають як два окремі напрями, що існують порівняно незалежно один від одного. Домінує в такому підході аналіз морфологічної семантики, синтаксична ж семантика є самостійною. Ще інші вчені, подібно до прихильників першого підходу, витлумачують ГС як спільну назву для семантичних студій у сфері морфології й синтаксису. Останнє ґрунтовано на синтезі лексичного й граматичного компонентів слова, реальній «екзистенції» граматичної форми. Такий підхід найадекватніше охоплює особливості вияву ГС, що вивчає: 1) категорійну семантику слів³⁰; 2) значення граматичної категорії слів, семантику граматичного формотворення слів, що має основою зв'язок форми й змісту (значення), їхніх функцій; 3) зміст і структуру функційно-семантичних категорій (наприклад, категорія темпоральності — функційно-граматична семантика).

Обов'язковим складником ГС є синтаксичні дослідження, що охоплюють розгляд функційно-синтаксичної, дериваційно-синтаксичної, комунікативно-прагматичної семантики. Дериваційна семантика в широкому сенсі (охоплює словотвір і синтаксичну деривацію) входить до граматичної та лексичної семантики. Особливості синтаксичної, функційної перекатегоризації слів як різновиду конверсії потрібно розглядати в межах ГС, ураховуючи зміни лексемою синтагматики (поліфункційність слова, синтаксичний критерій). Так, лексема *конаючий* у значенні «Який вмирає»: (12) «Анти дивилися на *конаючого* Калегула, обри — на їхнього князя» (Д. Міщенко), (13) «З гнітючим чуттям пробирались хлоп'ята впововж кладовищен-

²⁸ Омельченко В. В. Выявление, систематизация и анализ истоков происхождения универсальных операций познания, отраженных в древних писаниях и в древнерусском языке // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Теория языка. Семиотика. Семантика. — М., 2016. — № 1. — С. 7–18.

²⁹ Шведова Н. Ю. Об активных потенциях, заключенных в слове // Слово в грамматике и словаре. — М., 1984. — С. 8.

³⁰ Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови... — С. 196–211.

ського рову, заповненого *конаючими* людьми» (О. Гончар) містить відтінок «у знач. ім. *конаючий*, чого, ч. Той, хто вмирає» (СУМ-20, 7, 328): (14) «Стоять чумаки <...> круг *конаючого*, похиливши сумно голови» (М. Коцюбинський), (15) «Навколо лунали крики, стогін пораних змішувався з хрипом *конаючих*» (В. Малик), (16) «Нечепар розповідав про ті міста так, неначе сам побував у них, звідтам долинали <...> зойки *конаючих*» (Ю. Мушкетик) або слово *відступаючий* у значенні «Який відступає (у 2 знач.)» (там же, 2, 18): (17) «Скрізь і всюди можна було бачити, як ці *відступаючі* вермахтівці тягли свою муніцію на візочках, вручну» (І. Багряний), (18) «З тугою, острахом і надією в очах дивилася вона вслід *відступаючій* частині» (В. Козаченко) з відтінком «у знач. ім. *відступаючі*, чих, мн. Ті, хто відступає» (там же): (19) «Разом з іншими *відступаючими* йому пощастило проскочити в Іудейські ворота» (В. Малик), (20) «Коли вщухли постріли *відступаючих*, виліз (батько — А. З.) із схованки» (К. Гриб), (21) «Обложені в місті перси відчинили одну браму й почали тиснути на *відступаючих*» (І. Білик). У відтінках значення (14), (15), (16), (19), (20), (21) констатовано перекаатегоризацію «у знач. ім.», що є наслідком синтаксичної транспозиції, позиційного набуття лексемами зразка *конаючий, відступаючий* функційно-іменникового статусу. Категорії роду, числа й відмінка змінюють свій статус із підпорядкованих у підпорядковувальні. Істотною є динаміка категорійної семантики з атрибутивно дієвої на предметну, вияв якої зумовлюваний позиційно. Силовий характер транспозиції мотивовано також елімінацією стрижневого компонента. Подібна транспозиція є початковим етапом міжчастиномовних переходів і закріплена лише позиційно й функційно.

Проміжною ланкою між відносною і повною транспозиціями постає утворення окремого значення в лексемі, що відбиває активні семантико-парадигмальні зв'язки транспозитива з іншими подібними лексемами. Так, у займенникового слова *мій* у структурі лексикографічної статті фіксовано «у знач. ім. *мій*, мого, ч.; *моя*, моєї, ж., розм. Чоловік; дружина» (СУМ, 4, 732): (22) «Пішов кум до куми, <...> Добре кумцю, що-с прийшов, *Мій* поїхав в поле» (з коломийки), (23) «— Нема, — каже (молодиця. — А. З.), — мого вдома; повіз іванівському попові гроші за коня» (М. Коцюбинський), (24) «— *А моя* ще до війни кожного ранку грінки на свинячому смальцеві смажила» (Григорій Тютюнник) із вирізненням окремого відтінку «у знач. ім. *мої*, моїх, мн. Родичі або близькі мені люди» (там же): (25) *Мої* пішли в театр, що відбиває регулярні тенденції конденсації вислову, коли синтагмально значущі компоненти редуковані (*мій* чоловік → *мій*; *мої* родичі → *мої*). Істотним тут є те, що в лексемі *мій* у її першому значенні «1. Займ. присв. до *я*» (там же): (26) «Божусь *моєю* бородою <...>, Що тих богів лишу чинів, Які тепер в війну вплетуться» (І. Котляревський), (27) «В *моїй* душі вирують бурі І поряд глухо спокій спить» (М. Нагнибіда) серед інших наявний відтінок «у знач. ім. *моє*, мого, с. Те, що належить мені» (там же): (28) «Своє з'їв, ще й на *моє* зазіхає» (приказка), (29) «— Твої збитки, раз на те пішло, на себе беру <...>, де вже *моє* не пропадало!» (М. Стельмах), (30) «Посилаю Вам (В. Лукичу. — А. З.) для “Зорі” “Герестрата”, але разом і конечно бажання, щоб він був надрукований фонетикою. Коли ж *моє* не влад, то я з своїм назад» (В. Самійленко), який у межах тієї самої лексеми корелює вже з окремим значенням (третім). Принциповим у диференціюванні відтінку й значення в лексемі *мій* є не лише наявність відповідних діагностичних контекстів, а й закріплення кожного з них за статусною ГС, де семантика відтінку

закріплена морфологічним значенням середнього — (28), (29), (30) — роду, а вже окреме значення зреалізовано категорійним статусом або чоловічого — (22), (23) або жіночого (24) роду, а в разі нейтралізації іменниково-морфологічного роду таку функцію виконує категорійна множина (25). Закріплення значення ↔ відтінку відповідною ГС сигналізує про його усталеність, ГС у цьому разі підтверджує системність. Звичайно, системність ГС передбачає послідовність її відображення у внутрішній структурі словника. Так, якщо за морфологічним значенням середнього роду закріплено семантику «Те, що належить мені» в лексемі *мій* → *моє*, то цілком логічним постає такий вияв і в інших займенниково-присвійних словах — *ваш*, *їхній*, *наш*, *свій*, *твій*, пор.: *ваш* — «у знач. ім. *ваше*, шого, с. Те, що належить вам» (там же, 2, 73): (31) «— Оддайте харчі, то ж не *ваше* — не ви напрацювали!» (В. Барка); *свій* — «у знач. ім. *своє*, свого, с. Те, що торкається безпосередньо себе, себе і співрозмовника» (СУМ, 9, 82): (32) «В кінці стола сидять дід із хазяїном та *своє* розмовляють» (Д. Мордовець); *твій* — «у знач. ім. *твоє*, твого, с. Те, що належить тобі» (там же, 10, 50-51): (33) «— У нас не було мого і *твого*. У нас було тільки наше» (О. Гончар). Відсутність словникових констатацій такої семантики в лексем *їхній*, *наш* аж ніяк не відбиває порушення системності ГС, оскільки подібне сигналізує про нестачу відповідних контекстів. Підтвердженням можуть поставати фактичні матеріали на зразок *їхній* — «у знач. ім. *їхнє*, їхнього, с. Те, що належить їм», хоча подібне значення не зафіксовано в сучасних словниках: (34) «Була колись сила в таких колективах гуртового обробітку землі. *Їхнє* давно минулося» (Світогляд, 2011, ч. 5, с. 45); *наш* — «у знач. ім. *наше*, шого, с. Те, що належить нам» (там же, 5, 238): (35) «*Наше* повернеться — вірю в це силою власної душі» (А. Яна); див. також (33).

5. Морфологічна семантика послідовно зреалізована в тлумачному словнику, для неї властиве особливе лексикографічне закріплення в лівобічній частині, в окремих випадках вона реалізується в правобічній частині, коли має функцію оформлення лексичного значення слова, див. (48), (49), (50). Категорійність множини посилювана в тому випадку, коли лексичне значення слова лише родовою семою пов'язане з основною, в усьому ж іншому наявне інше: *вода* — «3. *тільки* *мн.* Лікувальні мінеральні джерела, а також курорт із такими джерелами»; «4. *тільки* *мн.* Навколоплідна рідина» (там же, 3, 221).

Активною є семантика іменникової множини, подібно до семантики чоловічого й жіночого роду, в перекатегоризації словоформи — посилення в ній іменникового значення: *наш* — «у знач. ім. *наші*, ших *мн.*, розм. Близькі нам люди (родичі, друзі)» (там же, 5, 238) як один з відтінків першого значення «Який належить нам, яким ми користуємося» (там же): (36) «Тішусь, що скоро буду вдома і побачу тебе і всіх *наших*» (М. Коцюбинський), (37) «[Катря:] Ех, не поїхав би ти сьогодні, зійшлися б усі *наші*, підняли б тости <...>» (3. Мороз). До нього наближений відтінок «у знач. ім. *наші*, ших, *мн.* Ті, що належать до однієї з нами держави, армії і т. ін.» (там же): (38) «— На лівому фланзі *наші* прорвали фронт і женуть німця, — обізвався з других саней молодий, веселий голос» (Григорій Тютюнник). Зіставлення значення й констатованих у словниковій статті лексеми *наш* (подібно *мій*, *свій*) відтінків «у знач. ім.» актуалізує доцільність надання останнім статусу окремих значень через втрату ними основної граматичної семи — займенникової прикметниковості, наближеної до іменникової семантики. Так, у

лексемі *ваш* — відтінок «у знач. ім. *ваші*, ших, мн., розм. Родичі або близькі вам люди» (СУМ-20, 2, 73): (39) «Я не можу більше писати, ослаб. Всі ми кланяємось Вам і *Вашим*» (М. Коцюбинський) є аж десятим у значення «Який належить вам, яким ви користуєтеся», а в слові *мій* майже симетрична семантика виділена в окреме (третє) значення «у знач. ім. *мій*, мого, ч.; *моя*, моєї, жс., розм. Чоловік; дружина» (СУМ, 4, 732), див. : (22), (23), (24). Симетрично мотивованим є тотожне словникове структурування в таких реалізаціях лексем, що підтверджується їхньою ГС в аналізованих текстах у матеріалах Українського національного лінгвістичного корпусу Українсько-мовно-інформаційного фонду НАН України.

У лексикографічній практиці ГС послідовно має корелювати з лексичним значенням, особливо в частині його частиномовної належності. Тому в лексемі *ваш* значення «Те, що належить вам» (31) слід кваліфікувати не як відтінок «у знач. ім. *ваше*, шого, с.», а як окреме значення, оскільки тлумачення вказує на формально-граматичну предметність: «Те, що...». Те саме стосується й значення «Родичі або близькі вам люди» (39), що також подано як відтінок «у знач. ім. *ваші*, ших, мн., розм.» значення «Який належить вам, яким ви користуєтеся» (СУМ-20, 2, 73), де в самій дефініції виражено й формально-граматичну, й лексико-семантичну предметність, пор., наприклад, третє значення лексеми *мій*, де семантику «Чоловік; дружина» (СУМ, 4, 732) — (22), (23), (24) кваліфіковано як іменникову з окремим відтінком «Родичі або близькі мені люди» (25), маркованим формою множини.

Міжчастиномовна трансформація є особливим процесом, специфікою якого є «вилучення» однієї зі словоформ у тій чи тій відмінковій формі з внутрішньої структури лексеми, регулярність її відтворення й перетворення словозмінного компонента на словотворчий афікс (пор. спостереження над категорією евіденційності³¹). Так, у лексемі *коло* ієрархічно третій лексико-семантичний варіант «у знач. присл. *колом*. Утворюючи таку криву» (СУМ-20, 7, 251): (41) «У блакитному просторі Заходили *колом* зорі» (П. Грабовський), (42) «Запорожці почали оточувати братів *колом*» (А. Кашенко), (43) «Соромливо, взявшись за руки, пішли дівчата *колом*» (О. Іваненко) має опертям афікси *-ом* / *-ами*, *-ем*, *-ою*, *-ею*: *кидком* / *кидками*, *клубком* / *клубками*, *клубочком* / *клубочками*, *ривком* / *ривками*, *стрибком* / *стрибками*; *каменем*, *м'ячем*; *стрілою*, *кулею* і т. ін.), що корелює з адвербіально-граматичною семантикою. Системність адвербіально-категорійної семантики форми іменниково-орудного відмінка й набуття нею окремого значення або значеннєвого відтінку ґрунтовано на: а) особливостях співвідношення з основним значенням; б) її переміщенні в неспеціалізовану синтаксичну позицію; в) перетворенні словозмінної флексії на словотвірний афікс; г) перекаатегоризації семантики; ґ) виокремленні словоформи в самоідентифіковану мовну одиницю; д) «переформатуванні» форми синтаксичного підрядного прислівного зв'язку — зі слабого керування на відмінкове прилягання; е) втраті валентно зумовленої позиції щодо стрижневого компонента; є) імплікуванні порівняння: *камінь* «3. у знач. присл. *каменем*. Із швидкістю каменя, що падає» (СУМ-20, 6, 707): (44) «Беркут звився в небо й *каменем* кинувся <... на другого вовка» (З. Тулуб), (45) «Його, Шухіра, рука <...> *каменем* гахнула на дурнуватого-зболеного чужинцеву голову» (Ю. Андрухович);

³¹ Поповић Љ. Контрастивна грамати́ка српског и украинског језика: таксис и евиденцијалност. — Београд, 2014. — С. 17–38.

«4. у знач. присл. **каменем**. Непорушно» (там же, 707): (46) «— Увесь Єрусалим, старе й мале біжить, щоб на видовисько поглянуть, се тільки ти тут *каменем* сидиш» (Леся Українка), (47) «Наглядач подивився, почекав хвилину, а тоді промовив: — *Каменем* лежати! — і закрив двері» (І. Багряний).

6. Системно-лексикографічний аспект ГС охоплює: морфологічну й синтаксичну семантику. Першу послідовно кваліфіковано й деталізовано в лівобічній частині словникової статті. До неї належать: а) частиномовний статус лексеми; б) словозмінний тип (для іменників, прикметників — форма род. в., для дієслів — форми 1-ої і 2-ої особи однини, в окремих випадках — форми наказового способу); в) класифікаційний вияв (в іменників — морфологічне значення роду, у дієслів — видове диференціювання) та ін. Словозмінна флексія набуває внутрішньочастининомовного значення диференційного статусу, коли у внутрішньолексемному просторі диференціює семантику: **камінь** «ч. 1. род. меню, *тільки одн.* Тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді» (там же): (48) «Дивлюся: Палати, палати Понад тихою рікою; А берег ушитий Увесь *каменем*» (Т. Шевченко) — флексія **-у(ю)**, але «2. род. мене. Окремий шматок, брила такої гірської породи» (там же): (49) «Під лежачий *камінь* і вода не підтече» (Номис) — флексія **-а(я)**; і «6. род. меню. Коштовний мінерал як прикраса»: (50) «Наша дума, наша пісня Не вмере, не загине<...> От де, люде, наша слава, Слава України! Без золота, без *каменю*, Без хитрої мови» (Т. Шевченко) — флексія **-у(ю)**, але «8. род. мене. Жорно в млині»: (51) «Вода на потоках шумить, *камінь* зерно розтирає на міл» (Б. Лепкий) — флексія **-а(я)**. У загальній структурі лексеми **камінь** (там же, 707–708) з восьми значень іменникової семантики два оформлені флексією **-у(ю)**, а шість — флексією **-а(я)**, що сигналізує про доцентрову силу останньої в системності ГС.

Системність словника має опертям і граматично-синтаксичну (другий різновид) семантику, до якої входять диференціювання у структурі лексикографічно-тлумачного видання валентно зумовлених компонентів з наголошенням їхнього статусу в кваліфікації лексичних значень словника, наголошення спеціалізованої синтаксичної функції (ремарки на зразок «безос. пред.», «пред.», «у знач. вставн. сл.»). Хрестоматійно-усталеною моделлю в загальнослов'янській практиці є дотримання ремаркування перехідності дієслова, що наче виокремлює лише такі лексеми із загальнодієслівного простору, а в межах відповідної лексеми є належним підґрунтям диференціювання різних лексичних значень: *вишивати* ↔ *вишивати*, *малювати* ↔ *малювати*, де перший компонент перехідний (дія), а другий — неперехідний (стан). Такий підхід не розкриває загальних механізмів вираження категорійної інструментальності (*чим*), адресатності (*кому*) і т. ін. Тому раціональнішим є розширення відображення в словниково-лівобічній частині загального поля валентних інтенцій дієслів. Так, наприклад, у тлумаченні лексеми **різати** з усіх 13-ти значень особливості прямої й опосередкованої валентності відбито в 11-ти: «1. що» → «2. кого, що і без прям. дод.» → «3. кого, що» → «5. що» → «6. кого, що, кому, чому і без дод.» → «7. кого, що» → «8. кого, що» → «9. що» → «10. кого, що і без прям. дод.» → «12. що» (СУМ, 8, 561). Значення «4. Обробляти поверхню металу, дерева і т. ін. різальним інструментом, різцем» вимагало вказівки на системну валентність **різати** → *чим*, а наведена ілюстрація *Різати по металу* передає семантику «Фахове заняття, майструвати по металу» (там же) й відбиває окремий від-

тінок цього значення. Граматична ремарка *неперех.* лише актуалізує різні семантичні стани дієслівної лексики, що в аналізованому значенні не втрачає активної валентності, переводячи її в імпліцитний вияв.

Значення лексики *різати* «11. Діяти добре при використанні (про інструменти, пристрої, машини і т. ін.)» (там же) є семантично складним: якщо 1–6, 8–12 значення подають модель спрямування дії на об'єкт, то в цьому разі в центрі перебуває суб'єкт, що користується інструментом, а в ілюстрації підтверджено його дію: (53) «Вона (машина. — А. З.) ту палицю як підхопила, як черконе! <...> всі зуб'я й сплескалися! Тепер тільки смиче, а не *ріже*» (Панас Мирний). Значення «7. *кого, що*. Викликати різкий біль, болючі відчуття» (там же) в оберненому вигляді вже передає стан суб'єкта: (54) «Нас більше сонце не палило. Не *різав* ніг сухий пісок» (О. Олесь), (55) «Вони <...> стояли майже по коліна в воді, яка *різала* їм пекучим холодом ноги» (М. Старицький), (56) «Холодний колючий сніг *різав* їй обличчя» (О. Донченко).

У новому академічному словнику української мови (СУМ-20) зреалізовано розширену модель розгляду активно валентних лексем без наголошення статусу *перехідності / неперехідності*. Водночас твердження про відбиття в лексикографічному виданні синтаксичних зв'язків і функцій (СУМ-20, 1, 13) спрямовано більше на перспективу, ніж на сучасне тлумачення дієслівних та інших лексем, бо в ньому послідовно анонсовано лише окремі функційні різновиди твірних лексем або їхніх похідних: «*безос. пред.*» — для форм на *-но/-то* («Місто було *завойовано* турками на чолі з султаном Магометом» — І. Франко), «*у знач. вставн. сл.*» — слова на зразок *власне* («*Власне*, я сюди й піднявся, щоб його побачити, але ніяк не сподівався, що він вийде з собору під час відправи» — Р. Андріяшик), «*у знач. пред.*» — *абсурдно, бадьоро* («Майже перед кожним вона зупинялася, намагаючись бодай щось відчутти. *Абсурдно*. Крім страху та розпачу — нічого» — Д. Корній). Обмежене подання в лексикографії синтаксичних функцій цілком мотивоване, тому що не може охоплювати всього функційного потенціалу лексичних одиниць. Те саме стосується й синтаксичних зв'язків, аналіз яких має підґрунтям регулярний формальний вияв залежного компонента й заповненні ним семантичного гнізда (семантичні відношення) стрижневого компонента. Формальна відсутність такого компонента свідчить про інше його лексичне значення.

7. Важливо, що будь-який загальнонаціональний мовний словник, особливо академічний, має ґрунтуватися на теоретичних і концептуальних постулатах академічної фундаментальної граматики, її засадничих принципах. Аналізуючи теоретико-методологічні аспекти укладання словника живої білоруської мови, І. У. Галуза вважає відсутність академічної граматики білоруської мови визначальним чинником у процесі осмислення й створення такого академічного лексикографічного видання, ієрархічно нижчими є: 1) небагатий досвід власне білоруської лексикографічної традиції; 2) відсутність єдиного погляду на використання білоруської як метамови³². Академічна граматика є тим теоретичним підґрунтям, на якому формовано концепцію словника загальнонаціональної мови. Без опертя на таку граматику внутрішня системність ГС у її широкому розумінні позбавлена мотивації й

³² Галуза І. У. Слоўнік жывой беларускай мовы: тэарэтыка-метадалагічныя аспекты ўкладання // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. — 2015. — Т. 2. — С. 72.

унормованої традиції, розгляду трансформацій і категоризацій, перекатегоризації, диференціювання сем і под. Системність ГС у тлумачних словниках має ґрунтуватися на тягlostі національної традиції, її класифікаційно-кваліфікаційних вимірах в академічній граматиці, доцентрових інтенціях внутрішньословникового простору.

A. P. ZAHNITKO

LEXICOGRAPHIC TECHNOLOGIES OF INTERPRETATION OF GRAMMATICAL SEMANTICS

The author considers lexicographical technologies of grammatical semantics interpretation in Slavic Lexicography, where the special status belongs to linear position property, systematic property, structuredness, symmetrical property, and others. Each of the lexicographical technologies of grammatical semantics interpretation inherits hierarchy, transparency, paradigmality, complication, and others that should be consistent within the dictionary for identifying the level and exhaustiveness of lexemes interpretation and the strength of the interaction $\leftrightarrow$ mutual motivation of each dictionary entry. The left-side linearity of grammatical semantics ordering in the dictionary entry correlates with its right-side filling, completeness of experimental and corpus indexation, as evidenced by the differentiation of categorical space of zero declension nouns and by the evolution of their class affiliation with adequate reflection in prescriptions. Lexicographic technologies of grammatical semantics interpretation are based on the sets of gramemes, their internal hierarchy, centripetal symmetry.

Keywords: lexicographical technology, grammatical semantics, parts-of-speech word classes, linear position property, paradigmality of gramemes, internal dictionary structure, dictionary entry.

СЕМАНТИКА ВІЙНИ І МИРУ В СУЧАСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ: ІСТОРИКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто особливості мовної репрезентації понять війни і миру в лексиці слов'янських мов. Через застосування ретроспективного підходу (від фактів сучасних мов до етимологічних реконструкцій первісних значень досліджуваних лексем) визначено основні моделі семантичних мотивацій у формуванні семантики війни і миру на матеріалі споріднених слов'янських мов. Виявлено роль перформативного компонента в семантиці досліджених концептів.

Ключові слова: лексико-семантична типологія, слов'янські мови, моделі мотивації, регулярні семантичні переходи.

Вступні зауваження. Мовні дані, насамперед лексика, завжди були й залишаються унікальним ресурсом для отримання інформації про соціально-культурну реальність. Це однаковою мірою стосується як віддалених у часі періодів історичного розвитку, так і сучасності, розуміння якої є не менш складним завданням. Різкі зміни у структурі реальності, які переживаємо нині, — глобалізація, стрибкоподібний розвиток цифрових технологій, масштабні міграційні процеси, новітні війни в країнах, розташованих на території Європейського континенту, та ін. — змінюють характер суспільних відносин, позначаються на способах мовної комунікації і разом з новими можливостями створюють нові проблеми, пов'язані з концептуалізацією дійсності. У цьому контексті виникає потреба поглибленого лінгвістичного осмислення семантики традиційних, у певному розумінні довічних понять людської цивілізації, таких як війна і мир.

Сучасні досягнення в галузі лексико-семантичної типології відкривають широкі можливості для дослідження концептів, пов'язаних зі сферою соціальної дійсності, створюючи надійний фундамент для застосування когнітивно-орієнтованих семантичних підходів¹.

Цю статтю присвячено особливостям мовної репрезентації понять війни і миру в лексиці слов'янських мов. Метою нашого дослідження було встановити міжмовні варіанти репрезентації семантики війни і миру у слов'янських мовах шляхом розгляду семантичних типологічних паралелей, повторюваних моделей формування й розвитку значень відповідних лексем.

¹ Yavorska G., Zymovets G. Motivational scenarios and semantic frames for social relations in Slavic, Romance and Germanic languages — friends, enemies, and others // *The Lexical Typology of Semantic Shifts* / P. Juvonen, M. Koptjevskaja-Tamm (eds.) — Berlin, 2016. — P. 335–353.

Матеріал і методологія. Матеріалом дослідження слугували дані етимологічних, тлумачних і перекладних словників слов'янських мов та частково дані мовних корпусів. Зважаючи на специфіку історико-типологічних досліджень, ми застосовували ретроспективний підхід, спираючись на факти сучасних мов і рухаючись углиб до етимологічних реконструкцій первісних значень досліджуваних лексем². Так було визначено основні моделі мотивацій у формуванні семантики війни і миру, а потім на прикладах типологічних паралелей у змінах значень показано проєкцію їхнього семантичного розширення. У дослідженні використано деякі методи фреймової семантики Чарлза Філлмора, дані ресурсу Frame Net³ та окремі прийоми теорії концептуальної метафори⁴.

Соціальна дійсність крізь призму лексико-семантичної типології. Лексико-семантична типологія як окрема галузь досліджень протягом останніх років демонструє помітні теоретичні та практичні досягнення. Значною мірою цей прогрес пов'язаний з розвитком когнітивно-семантичних підходів. Ще донедавна типологічні студії лексичної семантики стосувалися кількох обмежених лексичних полів, пов'язаних з характеристиками фізичної реальності та її сприйняттям (дієслова руху, перцептивні дієслова, назви кольорів, предикати фізичного болю тощо), і, дещо меншою мірою, з аналізом ментальних станів і явищ психічної дійсності. Натомість семантика слів соціальної дійсності, яка разом з фізичною та психічною сферами належить до базових вимірів людського існування, залишалася фактично поза увагою лексико-типологічних досліджень. Чи не єдиним, проте вельми значущим винятком упродовж тривалого часу залишалися типологічні дослідження термінів спорідненості, які становлять один з найбільш архаїчних та стабільних фрагментів лексичної системи⁵. Останнім часом ситуація поступово змінюється, соціальні позначення привертають увагу й виокремлюються як предмет зіставних лексико-семантичних студій, зокрема в історико-типологічному аспекті⁶.

Як відомо, діяхронічно орієнтовані типологічні дослідження лексики, встановлення повторюваних типологічних паралелей у розвитку значень є важливим інструментом верифікації етимологічних реконструкцій. Головною перешкодою для проведення таких досліджень вважається недостатня кількість даних щодо рекурентних моделей семантичних змін у мовах світу. Останнім часом ведеться активна праця над створенням відповідних баз даних⁷. Крім цього, діяхронічна перспектива може реалізуватися через ви-

² Мельничук А. С. Основные направления типологических исследований // Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А. С. Мельничука. — К., 1986. — С. 3–22; Яворская Г. М. Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии. — К., 1992. — С. 54.

³ <https://framenet.icsi.berkeley.edu>.

⁴ Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. — Chicago ; London, 1980. — 242 p.

⁵ Greenberg J. H. Universals of kinship terminology: their nature and the problem of their explanation // On Linguistic Anthropology : Essays in Honor of Harry Hoijer / J. Maquet (ed). — Malibu, 1980. — S. 9–32; Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя // Труды по этимологии. Слово. История. Культура. — М., 2008. — Т. 3. — С. 9–289.

⁶ Yavorska G., Zymovets G. Op. cit.

⁷ Див., напр.: Грунтов І. А. «Каталог семантических переходов» — база даних по типологии семантических изменений // Труды международной конференции «Диалог 2007». — М., 2007. — С. 157–161.

вчення синхронних моделей лексичної полісемії, що становлять проекцію історико-семантичних змін⁸. Ідеться про результати метафоричного та метонімічного розширення лексичного значення, зафіксовані в сучасній структурі полісемічних слів і пов'язані з попередніми етапами їхньої семантичної історії. Ці процеси можна описувати за допомогою сучасних теорій концептуальної метафори й метонімії⁹, поєднавши їх з результатами традиційних лінгвістичних підходів до семантичних змін¹⁰. Однак значна кількість теоретичних питань залишається невирішеною, зокрема питання про напрям семантичних змін, особливо при встановленні прадавніх етимологічних мотивацій. І хоч у дослідницькій практиці переважають пояснення семантичних змін як переходів від конкретного до абстрактного, інколи, замість сформулювати напрям зсуву значення, доводиться обмежуватися встановленням стійких семантичних кореляцій.

Соціальні концепти створюють у плані когнітивного аналізу певні труднощі, оскільки поєднують у собі ознаки ментальної та фізичної реальності. Такі події, як війна, мають подвійну референцію: до фізичного світу (застосування зброї, фізичні руйнування, смерть) і водночас до нематеріальних ментальних сутностей, для яких визначальними є процеси сприйняття й інтерпретації (герої, перемога, поразка, бойовий дух тощо), так само як стан миру поряд з фізичними характеристиками (тиша, припинення вогню) має виразні психологічні проекції (відчуття спокою, поняття душевного миру). Це перехрещення когнітивних доменів (фізичного та психічного) утруднює процес семантичного дослідження й опису його результатів.

Мовна маніфестація понять соціальної сфери, до якої належать концепти війни і миру¹¹, варіює на міжмовному рівні, так само як на різних хронологічних стадіях розвитку однієї мови¹². Ми зосередимося на визначенні набору регулярних семантичних змін у лексиці на позначення миру й війни в слов'янських мовах та спробуємо встановити деякі спільні й відмінні характеристики мовної репрезентації відповідних концептів на матеріалі споріднених мов.

Семантична асиметрія концептів війни і миру. Співвідношення концептів війни і миру, представлених у багатьох сучасних мовах як антоніми (укр. *війна* — *мир*, англ. *war* — *peace* тощо), не є симетричним. З погляду логіко-семантичних відношень, базовою ознакою в цьому протиставленні є 'війна', оскільки маємо справу з контрадикторними антонімами, тобто з типом протиставлення, коли один з антонімів позначає наявність певної ознаки, а другий — її відсутність (пор. *життя* — *смерть*, *добро* — *зло* тощо). Подібно до того як у протиставленні *життя* — *смерть* вихідною семантичною ознакою є ознака 'життя', бо смерть розуміємо як припинення жит-

⁸ Яворская Г. М. Знач.праця.

⁹ Lakoff G., Johnson M. Op. cit.; Panther K.-U., Radden G. Metonymy in language and thought. — Amsterdam, 1999. — 410 p.

¹⁰ Blank A. Why do new meanings occur? A cognitive typology of the motivations for lexical semantic change // Historical Semantics and Cognition / A. Blank, P. Koch (eds). — Berlin; New York, 1999. — P. 61–90.

¹¹ Лексеми на позначення війни у східнослов'янських мовах були описані як фрагмент соціально-політичної лексики у кн.: Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов: Назви відносин між державами, народами. — К., 1983. — 248 с.

¹² Яворська Г. Европа в українських текстах (к проблеме вариативности концепта) // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury. — Lublin, 2013. — С. 98–99.

тя, а не життя як відсутність смерті¹³, лексеми на позначення миру містять обов'язкову вказівку на відсутність стану війни. Натомість війну в цій антонімічній парі неможливо витлумачити як брак миру за допомогою просто заперечення — війна потребує наповнення власними семантичними ознаками.

Це підтверджують словникові дефініції, у яких лексеми на позначення миру містять посилення на війну (із запереченням), але не навпаки. Пор. укр. *війна* «1. Організована збройна боротьба між державами, народами або ж збройними угрупованнями всередині країни. 2. перен. Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба» (СУМ¹⁴, 1, 669); *мир*¹ «1. Відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; згода (у 4 знач.). 2. Відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна» (там же, 4, 712).

Мир як «стан без війни» — такі формули містяться у тлумаченнях ч. *mír*, слц. *mier*, слн., хорв. *mir*, болг. м., рос. *мир*, бр. *mir*, п. *pokój* у відповідних словниках. Натомість тлумачення позначень війни (ч. *válka*, слц. *vojna*, п. *wojna*, хорв. *rat*, серб. *rat*, болг. м., рос. *война* та ін.) вказують на «стан ворогування», конфлікт, інколи — на сторони конфлікту («між державами», «між народами»), на спосіб («збройний») та деякі інші ознаки, наприклад інтенсивність (серб. *rat*, хорв. *rat* «збройний конфлікт великих масштабів»). Проте в слов'янських словникових дефініціях війни нам не трапилося жодних згадок про мир або його порушення.

Семантична структура позначень війни в їхньому основному значенні збройного конфлікту містить у собі перелік певних конкретних ознак, а семантична структура позначень миру (в межах антонімічного протиставлення з війною) складається із заперечення ознак, властивих війні (пор. вище у СУМі значення 2 до укр. *мир*). Отже, на рівні антонімії семантика миру є похідною і, відповідно, залежною від семантики війни. Інакше кажучи, «війна» виступає як немаркований член опозиції, а «мир» — як маркований, бо містить додатковий компонент значення у вигляді заперечення¹⁵ (так само як у фонологічній опозиції глухий — дзвінкий, де останній член маркований через додаткову ознаку «дзвінкість»).

У цьому фрагменті «мовної картини» війни і миру одразу можна помітити розбіжності з уявленнями на рівні здорового глузду, згідно з якими саме війна становить відхилення від звичайного (або «нейтрального», «нормального») стану речей. Наскільки такі уявлення були чи є універсальними — сказати важко, але деякі дані когнітивного аналізу підтверджують наявність концептуально-метафоричного сприйняття миру як 'цінного предмета', який потребує піклування та обережності, а не як samozрозумілого стану.

З переходом від лексичного антонімічного протиставлення на рівень понять, або концептів, асиметрія війни і миру набуває іншого вигляду. У цій площині, на нашу думку, ВІЙНА постає як цивілізаційний концепт, або клю-

¹³ Яворская Г. М. Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии.

¹⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

¹⁵ Яворская Г. М. Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии; Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка). — М., 1974. — 368 с.

чове слово культури ¹⁶. Натомість МИР — це аксіологічний концепт, який відсилає до уявлень про позитивні цінності ¹⁷.

Парадоксальність і суперечливість війни віддавна є предметом роздумів. Війна є ціннісно амбівалентним поняттям, вона поєднує в собі протилежні аксіологічні ознаки: з одного боку, величність та героїзм, пов'язані з постаттю воїна, зв'язок з моральними цінностями (наприклад, у конструкціях із зазначенням мети війни — *війна за свободу, за незалежність* та в атрибутивних — *справедлива війна*), а з другого, — руйнування та смерть як її наслідки, негативні людські якості та вчинки (*підступність, зрада*) тощо.

Семантика й сучасне функціонування лексем на позначення війни у слов'янських мовах (бр. *вайна*, болг., рос. *война*, м. *војна*, укр. *війна*, слн., слц. *vojna*, п. *wojna*; серб. *рат*, хорв. *рат* та ін.) засвідчують усталені зв'язки війни зі словом (словесними діями, суперечкою) та природними лихами. Ці два варіанти концептуалізації поняття війни відомі з часів античності.

Геракліт з Ефеса сказав про війну так: *Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους* — «Війна — батько всього і владар усього, одних вона виводить богами, інших — людьми, одних робить рабами, інших — вільними» ¹⁸. Зауважимо, що в значенні гр. *πόλεμος* поєднана, з одного боку, семантика війни та битви і, з другого, — семантика суперечки, сварки, словесного зіткнення (LSJ, 1432).

Цей фрагмент Геракліта не раз привертав увагу філософів, його детально розглядав М. Гайдеггер, убачаючи в ньому підставу для своїх міркувань про природу людського буття, розуміння істини та інтерпретації історії ¹⁹. Філософську інтерпретацію цього фрагмента доповнює, однак не дублює, філологічне пояснення А. О. Білецького. Він тлумачить слова «глибокодумного Геракліта» як натяк на те, що перший відомий нам твір давньогрецької літератури, «Іліада» Гомера, був присвячений воєнній темі — «збройному конфлікту ахейської і троянської коаліцій» ²⁰. З цього філологічного трактування випливає, що війна та присвячений їй Гомерів твір виконують роль батька, дають європейській культурі життя, зберігаючи далі, як батько й володар, владу над нею.

З давньогрецькою античністю пов'язані й інші різновиди усталених концептуалізацій війни. Так, Фукідід порівнював її зі стихійною силою, природними лихами (як землетрус, засуха), непередбачуваними бідами, що валяться на людський рід. Він описує війну за допомогою давньогрецького λοῖμός «мор, чума», яке, за припущенням деяких дослідників, у лаконському діалекті давньогрецької мови мало значення «голод» ²¹. Ця давня концепту-

¹⁶ Wierzbicka A. *Semantics, Culture and Cognition : Universal human concepts in culture-specific configurations*. — Oxford, 1992. — 496 p.

¹⁷ Bartmiński J. *Językowe podstawy obrazu świata*. — Lublin, 2007. — 283 s.

¹⁸ Початкова частина перекладу фрагмента (до коми) належить А. О. Білецькому, далі переклад Г. Яворської.

¹⁹ Fried G. *Heidegger's Polemos: From Being to Politics*. — New Haven, 2000. — 320 p.

²⁰ Білецький А. Було колись над Іліоном... // Гомер. Іліада. — Харків, 2006. — С. 3–25.

²¹ Sallares R. *The Ecology of the Ancient Greek World*. — New York, 1991. — P. 459.

альна схема відтворюється й у сучасних слов'янських мовах²². «Війна — це хвороба, як чума», — пише українська блогерка у травні 2015 р., маючи на увазі війну на сході України.

Натомість семантика миру пов'язана з терпінням, злагодою, спокоєм, тишею, а етимологічно — також зі значеннями «світ», «всесвіт». Мир метафорично концептуалізується як споруда/конструкція, як цінна крихка річ, яку треба берегти, як приз чи нагорода, за яку треба боротися. Можна припустити також, що поняття миру через свою ціннісну «зарядженість» є подвійно чутливим до впливу ідеологічних дискурсів²³.

Таким чином, поняття війни і миру пов'язані з різними когнітивно-семантичними комплексами, між якими майже немає прямих точок дотику. Тобто на рівні зіставлення відповідних понять точніше буде говорити не про асиметрію, як при розгляді семантики антонімів *війна* — *мир*, а про окремі форми та способи концептуалізації позамовної дійсності.

Етимологічні моделі мотивації понять війни і миру. Переважна більшість ключових найменувань війни і миру у слов'янських мовах пов'язана з праслов'янськими основами: **vojь* (бр. *вайна*, болг., рос. *война*, м. *војна*, укр. *війна*, слн., слц. *vojna*, п. *wojna*), **ortь* (серб. *рат*, хорв. *rat*), **mirь* (бр. *мір*, болг., м., рос., серб. *мир*, укр. *мир*, п., слн., хорв. *mir*, ч. *mír*, слц. *mier*, вл., нл. *mêr*, *mir*), *pokoj* (п. *pokój* ч., слц., нл. *pokoј*) та ін. Етимологічні дані дають підстави виокремити кілька моделей семантичної мотивації, або семантичних переходів.

Семантичний перехід «воїн» — «війна». Псл. **vojь* «воїн», з відносним прикметниковим суфіксом **-ьп** (пор. сучасні укр. *воєнний*, рос. *военный*) субстантивовано в спільнослов'янське *vojьna* (**vojь-na* первісно прикметник ж. р.). Отже, на слов'янському ґрунті назва війни ймовірно мотивована відносною семантикою належності до воїна як її учасника, тобто виникає внаслідок метонімічного переходу «воїн» (учасник війни) — «війна». Є підстави вважати, що цей семантичний зсув був непрямим і мав певні проміжні ланки.

Семантична властивість відносних прикметників із суфіксом ***-ьп** (іє. ***-ino**) полягає в тому, що вони, маючи значення «такий, що стосується чогось (відноситься до чогось)», регулярно розвивають значення «повний чогось»²⁴. У нашому випадку це дає можливість конкретизувати мотивацію: прикметник від **vojь* із суфіксом **-ьп** означав «такий, що відноситься до воїна чи воїнів», і далі — «повний/заповнений воїнами» (на позначення окремого вояка існувало псл. **vojіnь*, утворене від **vojь* із суфіксом з індивідуалізованим значенням **-inь**). Ідея «заповнення» корелює з інтенсифікацією і відсилає до великої кількості воїнів, зібраних у певному місці — на полі битви, або в межах інших просторових об'єктів чи соціальних утворень мілітарного призначення (пор. семантичний перехід «війна» — «армія»:

²² Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика // Стратегічні пріоритети. — 2016. — № 1. — С. 14–23.

²³ Пор. специфічний войовничий наратив *боротьби за мир* у радянській ідеології, англ. *struggle for peace* у діяльності міжнародних організацій, *Міжнародний день миру*, встановлений резолюцією Генасамблеї ООН, тощо. Окремі ідеологеми, пов'язані з війною, також існують, однак вони стосуються не війни взагалі, а конкретних історичних подій.

²⁴ Покровский М. М. Материалы для исторической грамматики латинского языка // М. М. Покровский. Избранные работы по языкознанию. — М., 1959. — С. 226–227.

ч., слц. заст. *voj* «військове формування», «армія»). Зазначимо, що поле бою є важливим елементом когнітивного сценарію війни. Отже, пропонований нами ланцюжок формування значення для *vojьna* такий: «воїн» — «(організована) сукупність воїнів» — «поле бою» — «бій, битва» — «війна» (як подія і як стан).

Семантичний перехід «воєнна доба» — «війна» (про зв'язок війни і часу). Субстантивація праслов'янського прикметника ж. р. **vojьna* (з вихідним значенням «воєнна») передбачає існування певного стійкого сполучення цього прикметника з іменником ж. р. — на зразок, скажімо, сучасного *воєнна доба/пора*, — яке внаслідок еліпсису далі скоротилося до прикметника, а прикметник, заступивши словосполучення, перейшов до розряду іменників. Показово, що для рос. *военный* «військовий», пов'язаного з розглядуваною основою, процес субстантивації залишився неповним, і це слово може вживатися і як атрибут (*военный врач*), і як іменник.

Складно сказати, яким міг бути означуваний іменник у первісному сполученні, хоча російське прислів'я *Кому война, а кому мать родна* з імпліцитною вказівкою на особливості війни як події, обмеженої в часі (якою користуються нечесні люди, отримуючи від війни вигоду), може гіпотетично вказувати на іменник зі значенням проміжку часу — періоду, тривалість якого не визначена (від днів до століть). Пор. історичні назви воєн *Шестиденна війна*, *Столітня війна* та ін. На підтвердження семантичного зв'язку війни і часу (періоду, етапу) свідчить також хорватське похідне з суфіксом *-ica*: *vojniца* «1. війна; 2. воєнні часи».

Назви війни регулярно вживаються з прийменниками часових відношень: *до війни, після війни*, з прикметниками на позначення тривалості в часі (*тривала війна, блискавична війна*, запозичення з німецької *бліцкриг* та ін.), на позначення етапів життя людини й суспільства (укр. *довоєнний/повоєнний період, довоєнні/повоєнні часи, довоєнне дитинство*, слц. *predvojnové časy*, серб. *predratna vremena*, п. *przedwojenne dzieciństwo* тощо). Слід зазначити, що прикметники із значенням «довоєнний» містять більший семантичний потенціал порівняно з прикметниками, що характеризують часи після війни. Наприклад, укр. *довоєнний* має широкую сполучуваність, він здатний уживатися із позначеннями артефактів (будинки, елементи побуту), музичними творами (*довоєнне танго*), та ін., тоді як *повоєнний* уживається переважно з часовими позначеннями (*повоєнні часи, період, роки*). Можна припустити, що час до початку війни та її початок у когнітивному сценарії війни має особливе зачення.

Для концепту війни важливий не тільки зміст подій, а й суб'єктивне переживання часу (переважно в бік уповільнення, збільшення тривалості, але можливе також і прискорення). Отже, можемо припустити, що процес субстантивації відносного прикметника **vojьna* відбувався внаслідок еліпсису певного означуваного іменника жіночого роду, гіпотетичної назви на позначення соціального, життєво-екзистенційного чи природного періоду часу.

Семантичний перехід «гонитва, полювання» — «воїн, війна». Псл. **vojь* «воїн», **vojьna* «війна» вважають спорідненими з лит. *vajóti, vūti* «ганяти, переслідувати», лтс. *vajāt* «переслідувати», двн. *weiða*, дісл. *veiðr* «полювання», лат. *vēnor, -āri* «полювати», ірл. *fiad* «дичина», гр. *ἔμαι* «прагну, бажаю», ав. *vayeiti*, дінд. *vēti* «гонить, переслідує», які зводять до іє. **uēiā- *uēi- *uī-* «переслідувати, доганяти; прагнути; бути сильним» (похідні **uī-ti-* «гонитва; задоволення», **uīs-* «сила») (ЕСУМ, 1, 431;

БЕР, 1, 172; ЭСБМ, 2, 27; Skok, 3, 612). Припускають можливість зв'язку **vojьna* з псл. **vīna*, яке містить ідею встановлення домінування та його результатів (пор. рос. *повиноваться* «слухатися, коритися, підлягати»). Проміжною ланкою у розвитку значення в такому разі може бути «гнатися за злочинцем, звинуваченням», з акцентом на меті й результаті гонитви — захопленні чи вбивстві її об'єкта (паралель з полюванням). Важливою для фрейму війни є семантика прагнення — бажання заволодіти здобиччю як підстава для війни або як мета війни. Щодо значення «полювання», то ведення воєнних дій подекуди метафоризується як полювання на *ворога-звіра*, якого слід *загнати до лігвища* (або виманити звідти) і вбити (пор. риторику Другої світової війни та численні сюжети героїчного епосу). З іншого боку, у ситуації полювання можлива тимчасова зміна ролей: переслідувач — переслідуваний (мисливець — звір/здобич). Війна як така також може концептуалізуватися як дикий звір, що виступає в ролі нападника на людей. Пор. українське прислів'я *Війна людей їсть, а кров'ю запиває*, у якому війна метафорично представлена як хижий звір. Типологічну паралель до цієї концептуалізації становить англійський вираз *to unleash a war* — «розв'язати війну», у якому вбачають метафору випускання на волю дикого звіра²⁵.

Семантичний перехід «наносити удар, рани, убивати» — «поле бою, війна». Перехід простежується в ч. *válka*, яке не є питомо слов'янським. Похідне від ст. ч. *vāleti* «воювати, вести битву» зазвичай пов'язують із свн. *wal* «поле бою», яке зближують з дісл. *valr* «загиблі на полі бою», пор. лит. *vėlnias* «чорт», дірл. *fuil* «кров», лат. *vellere*, що зводяться до іє. **uel* — «рвати, скубити; рана», також «забиття, кровопролиття; тіло вбитого» (Rejzek, 698, ЕСУМ, 1, 326, ЭСБМ, 2, 39).

До цього етимологічного гнізда відносять *Valhöll* «Валгалла», у германсько-скандинавській міфології місце, де Один збирає душі загиблих воїнів — від дісл. *valr* «ті, хто загинули в бою» та *höll* «зала», а також *valkyrja* «валькірія» (від *valr* та *kyrja*, *kjosa* «обирати») — одна з дів, які збирають душі загиблих на полі битви (Holub, Lye, 501).

Одним з етимологічних відповідників до ч. *válka* вважають укр. діал. *ва́лява* «велика кількість; безладне нагромадження» (Pokorny, 1144–1145).

Ці дані підтверджують релевантність семантичних зв'язків війни, воїнів і поля битви, а також інтенсивності та великої кількості, тобто набору переходів, відзначених вище для континуантів псл. **vojь*, генетично не пов'язаних з розглянутими германськими. У германських даних наявні, порівняно зі слов'янськими, додаткові семантичні зв'язки війни із загибеллю, нанесенням ран та тілами загиблих.

Укр. діал. *валка* «боротьба, війна, бій», бр. *валка* «боротьба». п. *walka* «боротьба» — запозичення з чеської; в українську та білоруську потрапили, очевидно, через польське посередництво.

Семантичний перехід «війна» — «словесна дія, суперечка, словесний захист». Роль перформативів. Вище було розглянуто семантичні переходи, що мотивували значення війни, від сфери джерела (поле бою, гонитва, полювання, удар) до сфери мети (війна). Напрямок семантичних переходів був зрозумілим. Однак зв'язок семантики війни із словесними діями не такий

²⁵ Underhill James W. *Ethnolinguistics and Cultural Concepts : Truth, Love, Hate and War*. — Cambridge, 2012. — P. 195.

однозначний, тому спочатку говоритимемо про наявність певної кореляції між мовленням і війною. Значення «словесна дія, суперечка» виступає разом із значенням «війна» у слов'янських континуантів кількох праслов'янських основ: **ortъ* — серб. *rat*, болг. заст. *rat* «війна», стсл. *ратъ* «битва, бій, боротьба, війна», рос., укр. *ратъ* «бій, війна; військо; велика кількість». Значення «словесна дія» представлене в похідних дієсловах рос. *раговать*, укр. *ратувати* «виступати, говорити на захист». Це саме поєднання значень наявне також у словах-континуантах псл. **bornъ* «сварка, битва, боротьба» цсл. *бранъ* «війна, битва, боротьба», друс. *боронъ* «битва, охорона, перешкода», «заборона, наказ», ч. ст. *braň* «зброя», п. *broń* «зброя, військовий підрозділ», серб. *бран*, хорв. *brân* «боротьба, битва, війна». Так само значення словесної дії представлене у словах, пов'язаних з псл. **perti*, іє. **per-*, ч. *přiti se* «сваритися» *přiti* (заст.) «відмовляти», стсл. *пърѣ* «заперечення, суперечка, чвари». Сюди ж належать укр. *пря* «суперечка, боротьба», рос. *пря*, друс. *пърѣ* «судовий процес, позов», запозичені зі старослов'янської, п. *prza* «судовий процес» (ЕСУМ, 4, 618). Пор. також псл. **съроръ* «конфлікт, суперечка», від якого походять рос. *спор* «суперечка», укр. *спір*, яке вважається спорідненим з санскрит. *pṛt-* «битва, боротьба» (Фасмер, 3, 737).

Отже, семантична паралель, що пов'язує значення «суперечка», «виступати, говорити на захист», з одного боку, і «війна, битва, боротьба, фізичний захист», — з другого, на слов'янському матеріалі засвідчена цілком надійно. Крім того, ці паралелі в загальному вигляді повторюють семантичну модель, зафіксовану в значенні згаданого вище та генетично не пов'язаного зі слов'янськими словами гр. *πόλεμος* «війна; битва; суперечка, спір». Пор. укр. *полемика* та його відповідники в різних європейських мовах, джерелом яких є фр. *polémique* (від гр. *πολεμικός*) «такий, що стосується війни; войовничий; агресивна суперечка (часто в писемній формі)».

Ще одну семантичну паралель, яка вказує на наявність зв'язку між війною як подією, що розгортається у фізичному просторі, і словесними діями, суперечкою, знаходимо за межами індоєвропейських мов, у тюрк. *savaş* «війна», що походить від давньотюрк. *sav* (дієслівна основа зі значенням «сперечатися один з одним, сваритися») + іменний суфікс *-aş* «суперечка, сварка, бійка, боротьба». На думку Дж. Клосона, первісне значення *savaş* було пов'язане зі словесною суперечкою, сваркою, а далі набуло фізичного змісту «обмін ударами, бійка; боротьба»²⁶. Такий хід думки щодо напряму семантичного розвитку не є стандартним, інші дослідники вважають первісним значення «бійка», очевидно, за логікою переходу від конкретного до абстрактного, а не навпаки.

У будь-якому випадку очевидним є те, що семантична кореляція між словесною дією (суперечкою) та поняттям війни, що відбувається у фізичній дійсності, засвідчена як семантичними паралелями всередині генетично близьких слов'янських мов, так і віддаленою індоєвропейською паралеллю з давньогрецької. Також вона підтверджена тюркськими даними, що належать до іншої мовної сім'ї. На наш погляд, версія Дж. Клосона щодо напряму розвитку значення (від словесної дії, суперечки до фізичної бійки, а далі битви та війни) також має право на існування. Крім цього, не виключена можливість, що сварка у вигляді ритуальної суперечки представників ворогуючих

²⁶ Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. — Oxford, 1972. — P. 793.

сторін могла відбуватися невіддільно від фізичного бою, тобто на початку битви як цілісної події, що продовжувалася далі у фізичній реальності. У такому випадку словесна суперечка була повноправним компонентом битви/війни. Якщо ж словесна суперечка позначала початок фізичного зіткнення сторін, то це було б додатковим аргументом на користь послідовності розвитку значення: «спір, суперечка» — «битва, війна», що відповідало б послідовності розгортання словесних та фізичних подій у реальному часі.

Зв'язок між словесними та фізичними діями в семантиці лексем на позначення війни, за нашими даними, не є випадковим, він потребує окремого розгляду та пошуку додаткових пояснень. Наразі обмежимося зауваженнями щодо слів-перформативів, мовленнєвих актів, які становлять форму соціальної дії, що змінює соціальну ситуацію²⁷.

Ситуація війни і воєнних дій, за усталеними повсякденними уявленнями, має розпочинатися з акту *оголошення війни* (офіційної заяви про початок війни)²⁸. Цей офіційний мовленнєвий акт, тобто слова, проголошені від імені лідерів (лідера) держави, її керівництва, призводить до кардинальної, принципової зміни соціально-історичної ситуації, країна таким чином переходить до стану війни. Для того щоб розпочати війну, лідеру однієї зі сторін досить оголосити про це усно. Але для формального закінчення війни, як правило, потрібні письмово оформлені документи. Недарма війну *оголошують*, а мир — *підписують*. Отже, словесна дія (оголошення війни, підписання миру) здатна змінити суспільну реальність, маючи надалі цілком матеріальні наслідки. Застосування назви «війна», як свідчать дані публічного дискурсу в Україні, також має перформативну силу, перетворюючи ситуацію на «справжню війну» в очах громадян²⁹. Функціонування перформативів показує лінгвопрагматичні механізми зв'язків між фізичними та словесними виявами у семантиці війни.

У деяких розглянутих вище слов'янських прикладах поєднані значення «боронити за допомогою словесних і фізичних дій» (укр. *ратувати*) та «оборона, битва й сварка, лайка» (у словах, пов'язаних із **bornъ* — стсл. *брань* «битва», рос. *брань* «лайка»). Позначення словесних дій у цих випадках можуть бути інтерпретовані як перформативні мовленнєві акти (дієслова зі значенням заборони, відмови та ін.).

На рівні перформативів виявляємо ще одну генетично максимально віддалену типологічну паралель до поєднання значень словесних і фізичних дій. Ідеться про розвиток значення китайського *bao*, яке вживається в сучасній мові як декларатив (тип перформативного мовленнєвого акту, що відповідає, зокрема, укр. *оголошення, оголошувати*). В історичному розвитку значення *bao* відбувається регулярний семантичний перехід від первісного «захищати, боронити (фізично)» до значення мовленнєвого акту «проголошувати, декларувати», при цьому обидва значення продовжують співісну-

²⁷ Searle John R. How Performatives Work // Linguistics and Philosophy. — 1989. — Vol. 12. N 5. — P. 535–558.

²⁸ Хоча сучасне міжнародне право не містить вимоги про обов'язковість факту оголошення війни для того, щоб кваліфікувати збройний конфлікт як війну.

²⁹ Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика // Стратегічні пріоритети. — 2016. — № 1. — С. 14–23.

вати як відношення між семантикою фізичного захисту і задекларованими (словесними) гарантіями захисту³⁰.

Мир і спокій: загальні обриси. Набір праслов'янських основ на позначення миру, порівняно з позначеннями війни, є кількісно меншим. Це насамперед псл. **mirь* «мир, всесвіт» та **pokojь* «відпочинок, спокій, мир», похідні від яких представлені в усіх слов'янських мовах.

Версії мотивації семантики **mirь* «мир» > «спокій, милий». Сумнівні семантичні переходи: «мир» > «мерти (заспокоюватися)» та «мир» > «друг, дружба». Псл. **mirь* «мир, згода» споріднене з лит. ст. *mieras* «мир, спокій», лтс. *miêrs* «т. с.», (Рокоту, 712; автор цієї праці вважає, що в балтійських мовах воно є слов'янським запозиченням), алб. *mirë* «хороший», дінд. *mitrás* «друг», пов'язується з іє. **mēi-* «ласкавий, милий» з формантом *-ro-* (з формантом *-lo-* корінь представлений у псл. **milь* «милий») (ЕСУМ, 3, 463; БЕР, 4, 110–111). Ця етимологія вважається найнадійнішою. Відповідно первісна семантика миру мотивована значенням позитивного сприйняття та приємних відчуттів, пор. споріднене лат. *mītis* «м'який, ніжний (смак)» (Derksen, 318).

В «Етимологічному словнику української мови» наводиться думка В. Мартинова, який пов'язує праслов'янську форму **mirь* з **mertī* «мерти (заспокоюватися)». Але цю етимологію загалом не підтримують попри семантичну паралель у розвитку лексем від близького за значенням **pokojь*.

Укладачі Болгарського етимологічного словника (БЕР) висловлюють сумніви щодо можливості спорідненості **mirь* з дінд. *mitrá-* «друг, дружба», авест. *miəra-* «договір» та іменем божества дінд. *Mitrá-*, авест., дперс. *Miəra-*, яку підтримує М. Фасмер (Фасмер, 2, 626). Ми також вважаємо її сумнівною, хоча на семантичному рівні зв'язок з поняттям дружби міг би бути підкріплений прикладом подібного семантичного розвитку у двн. *fridu* «дружба», нім. *Friede* «мир» (БЕР, 4, 111). Однак підстав для цього все ж замало.

Подальший розвиток значення: «мир (спокій)» — «всесвіт»; «мир» — «громада». На основі значення «спокій, злагода між людьми» доволі рано формується семантика «світ, всесвіт», очевидно, як місце, де панує спокій, тиша, злагода, хоча підстави для такого її розвитку залишаються не вповні зрозумілими.

У плані семантичного розвитку показовим є п. *rokój* «мир» і «кімната». У старослов'янській мові функціонують омонімічні *мирь* «мир, спокій» (синонім *покои*, понад 150 уживань у старослов'янських пам'ятках) та *мирь* «світ, всесвіт» (синоніми стсл. *въселѣнаѣ*, *свѣтъ*, понад 400 вживань) (СС, 328). Значення «світ, всесвіт» збереглося в деяких сучасних слов'янських мовах, передусім у російській, де омоніми розрізняються за формами множини, а до реформи правопису розрізнялися і графічно, а також у болг. *мир*, укр. *мир*, серб. заст. *мир*, у решті мов представлено як частина складних слів — хорв. *svemir*, слн. *vsemir(je)*, ч. *vesmír*.

У східнослов'янських мовах спостерігається метонімічний перехід «місце» — «ті, хто там проживає», а далі — назва соціальної інституції: «сільська громада». Пор. укр. *мир* «громада (сільська); народ», рос. *мир* «все населення земної кулі; заст. зібрання сільської громади», бр. *mir* «заст. сільська громада».

³⁰ Traugott Elizabeth C., Dasher Richard B. Regularity in Semantic Change. — Cambridge, 2005. — P. 214–215.

Мир як спокій: «кімната», «відпочинок», «упокій». У польській мові з XIV ст. на позначення стану миру, згоди, відсутності війни використовується слово *pokój*. Похідні псл. **pokojь* «відпочинок, спокій, мир» представлені в усіх слов'янських мовах: укр. *покій* «тиша, мир, заспокоєння; кімната», рос. *покой* «спокій; заст. кімната», бр. «кімната; спокій»; ч. *pokoj* «спокій; кімната»; слц., нл. *rokoj* «спокій; мир», вл. *rokoj* «спокій; упокій», болг. *покой* «спокій, тиша, покій», м. *покој* «спокій; упокій», серб. *покој* «т. с.», слн. *rokoj* «відпочинок, спокій, мир». Псл. **pokojь* пов'язане чергуванням голосних з **ročiti* «спочити» (ЕСУМ, 4,481–482). Псл. **ročiti*, префіксальне утворення від **čiti*, споріднене з дінд. *ciráh* «довгий, тривалий», лат. *quiēs* «спокій», «відпочиваю», *quiēso* «відпочиваю», *tranquillus* «спокійний, тихий», гот. *hveila* «час, дозвілля» (ЕСУМ, 4, 547). Автори ЕССЯ припускають можливість подвійної мотивації каузатива **kojiti*, спираючись на поширенішу префіксальну пару **pokojiti*, **ročiti*: **pokojь* → **pokojiti* ← **ročiti* (ЕССЯ, 10,113).

Зв'язок семантики спокою зі смертю, людиною, що померла (*покійник*) пояснюється евфемістичною заміною та поширеними уявленнями про смерть як вічний спокій.

Приклад енантіосемії: «заспокоювати» — «коїти недобре». На думку укладачів ЕССЯ, від **čiti* утворено каузатив **kojiti*, продовження якого у слов'янських мовах поряд зі значеннями «заспокоювати, стишувати» має значення «годувати (молоком матері)», наприклад, слц. *kojit'* «заспокоювати, утихомирювати, стишувати» та «заст. годувати немовля молоком матері». Укр. *коїти* «робити щось недобре; виробляти, чинити», на їхню думку, не варто відокремлювати від інших слів із значенням «заспокоювати», оскільки в основі розвитку семантики лежить значення «вкладати», схв. діал. *kojit* «згортати (вкладати кругами) канат». В основі розвитку значення українського дієслова лежить метафоричний перенос «вкладати» — «задумувати» (щось недобре) (ЕССЯ, 10, 113).

Концептуалізація поняття миру: будівельна конструкція, цінна річ, результат словесних дій. У старослов'янській та давньоруській мовах зафіксовано чимало прикладів, коли мир подається як результат упорядкування, будівництва. Його можна *построити*, *оурадити*, *раздроушети*: *посла олегъ мужи свои построить мира и положить рады межѣ грѣкъ и русью* (Срезн., 3, 234–235).

Подібне метафоричне представлення миру простежується і в сучасних мовах. Воно пов'язане з певними якісними характеристиками. Передусім ідеться про ознаки, що вказують на незмінність фізичних параметрів у просторі: укр. *міцний* (*сталій, непорушній*) *мир*, рос. *прочный* (*незыблемый*) *мир*, ч. *pevný mír* та в часі: укр. *вічний мир*, п. *trwały pokój*, ч. *trvalý mír*, слц. *trvalý mier*, хорв. *trajan mir*, слн. *trajni mir*, болг. *траен мир*.

Випадки порушення миру при метафоричному представленні його як конструкції описуються через зміни конфігурації — від втрати стійкості і міцності до повного знищення: укр. *розхитувати мир*, рос. *разрушить мир*, хорв. *uništiti mir*, п. *zniszczyć pokój*. Відповідно в таких ситуаціях миру притаманні інші характеристики — як матеріальні та просторові: укр. *нестійкий* (*крихкий, хисткий*) *мир*, рос. *шаткий* (*неустойчивый*) *мир*, болг. *крехък мир*, м. *кревкиот мир*, хорв. *krhki mir*, серб. *крхки мир*, ч. *křehký mír*, так і часові: укр. *нетривалий* (*короткочасний*) *мир*, рос. *недолговечный мир*, болг. *краткотраен мир*. Варто звернути увагу на те, що в деяких словниках окремо

наводиться значення «коротка перерва у ході війни, перемир'я», тобто мир на тлі війни тут є обмежений у часі (нетривалий) період.

Мир виступає об'єктом мрій, прагнень, устремлінь: укр. *жадати миру, прагнути (до) миру*, рос. *мечтать о мире, жаждать мира, стремиться к миру*, п. *pragnienie pokoju*, ч. *žítí pro mír*, слц. *tížobne o čakávaný mier, tížba po trvalom mieri, smäd po mieri*, болг. *жадувам за мир*, серб. *жедан за мир*, хорв. *žeđ za mirom*, слн. *žeja za mir*, м. *жед за мир*.

Мир необхідно берегти, зміцнювати і підтримувати: укр. *берегти мир*, рос. *поддерживать мир*, ч. *zachovat mír*, слц. *udržiavati' mier na svete, vo svete*, п. *utacpienie, utrztuwanie, zachowanie pokoju*, болг. *поддържане на мира, подкрепа на мира*, хорв. *održavanje mira*, слн. *obvarovanje miru na svetu*.

За мир борються, його захищають: укр. *борці за мир, захисники миру*, п. *walczyć o pokój*, болг. *борба за мир*. Метою боротьби є перемога і відновлення/встановлення миру: укр. *перемога миру*, рос. *торжество мира*, ч. *triumf míru*, хорв. *trijumf mira*. Для опису (встановленого) мирного стану часто використовують різні предикати влади: укр. *мир запанував*, п. *spokój i pokój panowały na ziemi*, рос. *воцарился мир*, бр. *зацараваў мір*, ч. *na zemi převládal mír a klid*, серб. *мир и спокој су завладали на земљи*, м. *мир и спокојство преовладаваат на земјата*, хорв. *mir i tišina zavladali su na zemlji*.

Мир сакралізується — у нього вірять, йому служать, за нього моляться: укр. *служити миру, молитва за мир*, рос. *на службе мира*, у п. *wierzyć w pokój, modlić się o pokój*. Молитва за мир водночас є молитвою за перемогу. Пор. укр. «<...> щоб принести Богові вдячні молитви за даровані Ним перемоги і відновлення миру та спокою народного» (Г. Кониський) (GRAC).

Основним способом відновлення, встановлення миру після його порушення, після війни є досягнення *домовленості* між ворогуючими сторонами (порушниками миру). Словники всіх слов'янських мов фіксують семантичний перехід «мир — мирний договір». Для досягнення мирного договору відбуваються (ведуться) укр. *мирні переговори*, рос. *мирные переговоры*, бр. *мірныя перамовы*, п. *roztowy pokojowe*, ч. *mírové rozhovory*, слц. *mierové rozhovory*, болг. *мирни преговори*, м. *мировни разговори*, серб. *мировни преговори*, хорв. *mirovni pregovori*, слн. *mirovne pogovore*.

Непорушність угод стверджується виконанням певних ритуалів, зокрема їх письмовим засвідченням: укр. *підписати мир*, рос. *подписать мир*, бр. *падпісаць мір*, п. *podpisać pokój*, ч. *podepsat mír*, слн. *podpisati mir*. Отже, перехід до стану миру після завершення війни засвідчується підписом уповноваженої особи — написанням нею свого імені, тобто виконується словесна дія, яка має перформативну силу³¹.

Короткі висновки. Семантика війни і миру в слов'янських мовах виявилася водночас і цікавою, і досить складною та де в чому непрозорою. Досліджена картина концептуалізації цих співвідносних понять є мозаїчно-фрагментарною, далекою від жорсткої цілісності. Один з найінформативніших висновків проведеного дослідження полягає в тому, що війна і мир є семантично асиметричними не тільки на рівні лексичної антонімії, але й на рівні пов'язаних з ними когнітивних схем. Підтверджується наше припущення, що вони належать до різних категорій концептів: війна — «ключове

³¹ Про підпис як перформатив див.: *Derrida, Jacques. Signature. Event. Context // Derrida, Jacques. Limited Inc — Evanston (Il.), 1988. — P. 1–25.*

слово культури», натомість мир пов'язаний зі сферою аксіології і входить до складу позитивних соціальних цінностей та інструментів установлення соціальних зв'язків.

Серед виявлених семантичних типологічних паралелей найбільш показовим і надійно засвідченим, стійким у часі та поширеним у просторі виявився зв'язок між семантикою війни і словесними діями, підтверджений даними не лише слов'янських та інших індоєвропейських мов, зокрема давньогрецької, а й прикладами з тюркських мов та з китайської. Війна як сукупність подій, що відбуваються у фізичному просторі, нерозривно пов'язана зі словесними діями, і мир як фізична і соціальна реальність набуває чинності за допомогою мовленнєвих засобів. Роль перформативів надалі має бути детальніше досліджена в контексті семантики й прагматики концептів війни і миру. У семантичному плані може виявитися цікавою тема їхніх часових і просторових характеристик.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БЕР — Български етимологичен речник / Съст. В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Т. Тодоров. — София, 1971–2010. — Т. 1–7.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1982–2012. — Т. 1–6.
- СДРЯ XI–XIV вв. — Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. — М., 1988–2013. — Т. 1–10.
- Срезн. — *Срезневский И. И.* Материалы к словарю древнерусского языка (Репринт. изд.) — М., 1989. — Т. 1–3.
- СС — Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.) / Ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова. — М., 1994. — 842 с.
- Фасмер — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1964–1973. — Т. 1–4.
- ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1978–2010. — Вып. 1–13.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. — М., 1974–2014. — Вып. 1–39.
- Boryś — *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — 862 s.
- Derksen — *Derksen R.* Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon. — Leiden ; Boston, 2008. — 737 s.
- Gluhak — *Gluhak A.* Hrvatski etimološki rječnik. — Zagreb, 1993. — 832 s.
- GRAC — GRAC : General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian / M. Shvedova, M. Kruk, S. Yarygin, A. Rysin, Ruprecht von Waldenfels, M. Woźniak (2017–2018). — Kiev ; Oslo ; Jena, 2017–2018. — uacorp.us.org.
- Holub, Lyer — *Holub J., Lyer S.* Stručný etymologický slovník jazyka českého (Se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím). — Praha, 1982. — 528 s.
- LSJ — *Liddell H. G., Scott R., Jones Henry S.* A Greek-English Lexicon / Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones; with the assistance of Roderick McKenzie. — Oxford, 1940. — 2042 p.
- Machek — *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1968. — 880 s.
- Pokorny — *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. — Bern ; München, 1959. — Bd 1. — 1183 S.

- Rejzek — *Rejzek J.* Český etymologický slovník. — Leda, 2009. — 794 s.
SJS — *Slovník jazyka staroslověnského.* — Praha, 1966–1997. — T. 1–4.
Skok — *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. — Zagreb, 1971–1973. — T. 1–3.
Ślawski — *Ślawski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1952–1982. — T. 1–5.
Snoj — *Snoj M.* Slovenski etimološki slovar. — 2-e pregl. in dop. izd. — Ljubljana, 2003. — 1022 s.

G. M. YAVORSKA, O. R. CHMYR

SEMANTICS OF WAR AND PEACE IN MODERN SLAVIC LANGUAGES: HISTORICAL-TYPOLOGICAL ASPECT

The article's subject matter is specific features of linguistic representation of the concepts of WAR and PEACE in the lexis of the Slavic languages. The semantics of lexemes referring to social reality as well as physical and mental spheres belongs to the basic dimensions of human existence. Social concepts present peculiar difficulties for cognitive analysis since they combine features of both mental and physical reality.

The relationship between WAR and PEACE concepts, antonymous in many modern languages, is not symmetrical: it is a privative opposition with «war» the unmarked member. However, at the conceptual level the asymmetry of war and peace is different, WAR being a civilizational concept and PEACE an axiological one referring to ideas of positive values. Due to its positive significance, the notion of peace is extra sensitive to ideological discourse influence.

In historical-typological description, the synchronous state is considered initial and a projection of diachronic development. The authors use the retrospective approach, proceeding from modern languages data to the etymological reconstruction of the original meaning of Slavic lexemes denoting war and peace (Common Slavic **vojь*, **ortь*, **mirь*, **pokoj* etc.) They establish motivation models of the forming of semantics of war («warrior», «pursui», «wild animal», «to strike») and peace («calm», «pleasant») in closely related languages, using examples of typological parallelism to demonstrate the projection of their conceptual expansion and giving particular attention to cross-linguistic variation in representation of these concepts.

Among the semantic typological parallels discovered by them, the most illustrative and reliably evidenced as well as the most widespread and constant in time is the relation of war and peace semantics to performatives. Being a set of events occurring in physical space, war is intrinsically linked with verbal actions. Similarly, peace both as a physical and social phenomenon comes into effect by using linguistic means. The role of performatives merits further study in the framework of the semantics and pragmatics of the WAR and PEACE concepts.

Keywords: semantics, lexical typology, Slavic languages, motivation models, regular semantic shifts.

СИНТЕТИЧНІ ФОРМИ МИНУЛОГО ЧАСУ В СУЧАСНІЙ СЕРБСЬКІЙ МОВІ У ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ І ШИРШОМУ КОМПАРАТИВНОМУ КОНТЕКСТІ

Характерною рисою сучасної сербської мови є значна редукованість парадигми претеритальних форм дієслова. У статті розглянуто граматичний статус і ступінь поширеності синтетичних форм минулого часу, що перебувають на стадії зникнення, у літературній мові й діалектах, особливості функціонування цих форм у розмовній мові і в літературному дискурсі. Окреслено особливості балканського й специфічно сербського стереотипів сприйняття часу. Показовим є порівняння з відповідними темпоральними формами інших слов'янських, а також, зокрема, новогрецької і романських мов.

Ключові слова: аорист, імперфект, претеритальні форми дієслова в сербській мові, слов'янські мови.

Дослідження онтологічних категорій, історичної еволюції й типології їх вербального вираження на широкому мовному тлі є однією з фундаментальних проблем і одним із найважливіших завдань сучасної славістики. Істотним складником цієї проблеми виступає дослідження системи минулих часів дієслова в сербській літературній мові у порівняльному аспекті.

Унікальність сучасного стану сербської літературної мови полягає, зокрема, в конфігурації її претеритальної системи. Ю. С. Маслов виокремлює «напіваористний» сербсько-хорватський тип, що займає проміжну позицію між північнослов'янським «безаористним» типом (до якого належать, зокрема, всі східнослов'янські мови) і «аористною» групою, яку становлять болгарська й македонська мови ¹. У мовах північнослов'янського ареалу синтетичні претерити — аорист і імперфект — було втрачено порівняно рано, на зміну ж приходить опозиція у вигляді перфективно-неперфективної групи дієслівних форм, а східнослов'янський претерит трансформується в простий, що не може вважатися перфектом ². Непересічність ситуації підтверджується тим, що синтетичні дієслівні форми минулого часу, хоча й різною мірою, але присутні в мовній свідомості сербів. Крім цього, бракує чітких, усталених правил узгодження дієслівних часів. Слід також зважати

¹ Маслов Ю. С. Избранные труды : Аспектология. Общее языкознание.— М., 2004.— С. 225–249.

² Митринович В. Эквиваленты општег претерита польског и руског језика у савременом српском наративном тексту (статус и функције простих претерита као пандана польских и руских облика прошлог времена у најновијим српским преводима) // 36. Матице српске за филологију и лингвистику.— Нови Сад, 1997.— XL/1.— С. 83–96.

на відсутність переповідного способу, наявного в болгарській і македонській мовах, який є своєрідним гальмом для витіснення синтетичних претеритів. Тож в останніх аорист і імперфект вирізняються стійкістю, широко використовуються й не демонструють тенденції до зникнення.

Що ж до західнослов'янських мов, то синтетичні форми минулого часу зберігаються лише в нижньолужицькій (де вони поступово виходять з ужитку) та у верхньолужицькій (де замість них у розмовній мові часто використовується перфект) мовах.

Попри умовність поділу часового континууму на минулий, теперішній і майбутній час, ми вважаємо, що минуле може сприйматися як антецедент стосовно теперішнього й майбутнього. На відміну від просторових, часові відношення підлягають граматикалізації. Ми поділяємо думку І. Антонич про те, що «зв'язок між часом і мовою маніфестується у двох основних іпостасях: (1) час по-різному виявляється в мові. Мова відбиває концептуалізацію часу, але (2) мова виявляється в часі й, відповідно, перебуває в постійному русі й підлягає зміні»³.

Своєрідну концепцію поля темпоральності як поєднання часу і простору, що в реальності є абсолютно різними фізичними величинами, проте водночас категоріями, якими людина мислить і які є складниками її свідомості, знаходимо у працях Б. Тошовича. Учений пропонує метафоричне порівняння лінгвістично-логічної парцеляції часу з фізичним процесом перетворення води на лід (і навпаки), що є одним з виявів незбігу між ознакою й означуваним, тобто однією з форм асиметрії⁴.

Окреслюючи сегмент минулого часу поля темпоральності в сучасній сербській мові, зауважимо, що його ядро становлять грамами минулого часу як вияви єдності значення та способу їх вираження: перфект (найуживаніша форма), аорист, імперфект, плюсквамперфект (що різною мірою, але демонструють тенденцію до поступового занепаду і зникнення), перфект без допоміжного дієслова («усічений»), а також часові дієслівні форми, які в художньому дискурсі набувають здатності до транспозиції, до відходу від своєї основної семантики й до вживання в генетично невластивій їм функції минулого часу: потенціал, футурум І, імператив тощо. На периферії перебувають недієслівні засоби, насамперед прислівники, іменники, числівники, прикметники, сполучники з часовим значенням, сполучникові слова, прийменники, функція яких зводиться до уточнення локалізації певної дії в часі. Ґрунтовний аналіз семантичних різновидів і граматичного статусу прислівників зі значенням темпоральної локалізації знаходимо у студіях П. Піпера, який констатує динамічність, що стосується змін об'єкта локалізації⁵.

Розвиток аориста й імперфекта, успадкованих від праслов'янської мови, був у сербській мові помітним і тривалим. С. М. Кульбакін свого часу детально охарактеризував з погляду морфології старослов'янську основу «Мирославового Євангелія». Посилаючись на попередні дослідження Л. Стоя-

³ *Antonić I. Vremenska rečenica.*— Sremski Karlovci ; Novi Sad, 2001.— S. 42–43.

⁴ *Tošović B. Stilistika glagola. Stilistik der Verben (in serbokroatischer Sprache).*— Wuppertal, 1995.— S. 227.

⁵ *Piper P. Vremenske transpozicije i zameničke reči u srpskohrvatskomi drugim slovenskim jezicima* // Naučni sastanak slavista u Vukove dane.— Beograd, 1985.— T. 14/2.— S. 280–290.

новича, які містять аналіз використання аориста у цій пам'ятці, він фіксує 76 випадків уживання аориста найновішого типу, акцентуючи увагу на тому, що для переписувача були чужими форми асигматичного аориста, а також наводить 8 прикладів давнього сигматичного аориста як доказ наявності в пам'ятці й таких форм. Автор наголошує на можливій ролі сербських переписувачів у зв'язку з імперфектами, висловлюючи припущення про те, що форми без «стягнення» краще збереглися під впливом переписувачів-сербів, котрі, очевидно, багато разів вносили до тексту «стягнені» різновиди цих форм замість «нестягнених»⁶.

Прийнято вважати, що мовний стандарт змінюється приблизно раз на двадцять п'ять років. Аналізуючи рефлексії праслов'янських дієслівних форм у штокавському, чакавському та кайкавському діалектах, Ф. Полянець ще в 30-і рр. XX ст. констатував: імперфект у сербських діалектах зник майже повністю⁷.

У середині XX ст. М. Стеванович зазначав, що імперфект у сербській мові перебуває на стадії зникнення, називаючи основні історичні передумови цього явища: «Втраті імперфекта передував перехід його функцій у мові до інших часових дієслівних форм <...> Слід наголосити на тому, що імперфект у випадках його подальшого вживання ніколи не з'являється як форма, паралельно з якою в тій самій функції не вживався б який-небудь інший час <...>»⁸. Суголосним є твердження М. Івич, що засвідчує подальше поглиблення зазначеного процесу й майже повне зникнення імперфекта з мови публіцистики й сучасних засобів масової інформації, кваліфікуючи цю зміну як значний відступ від мовного стану часів В. Караджича⁹.

Особливе місце посідають форми імперфекта від дієслів *бити* і *звати се*, до яких мовознавці додають *беше зове*, здебільшого в питальних реченнях. При цьому в семантичному спектрі завжди наявні два компоненти: значення теперішнього часу, що підтверджується можливістю заміни такої форми презенсом, а також модальна евокація, попереднє знання про щось¹⁰.

Отже, істотною особливістю імперфекта є відносний характер його вжитку, а позначувана цією формою ситуація завжди розглядається крізь призму попереднього контексту, в якому вжито іншу форму минулого часу або темпоральний прислівник. У ролі корелятивів імперфекта в публіцистичному стилі найчастіше виступають відносний презенс і перфект від дієслів недоконаного виду.

Виходячи з того, що імперфект утворюється виключно від імперфективних дієслів, Д. Велькович уважає, що передумови звуження сфери вжитку синтетичної форми слід шукати передусім у площині аспектуальності: «Ситуації, які вводяться за допомогою імперфекта, розглядаються зсередини, у

⁶ Кульбакін С. М. Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу.— Сремски Карловци, 1925.— С. 58–64.

⁷ Poljanec F. Istorija srpskohrvatskog književnog jezika (s pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom).— Beograd, 1932.— S. 200.

⁸ Стевановић М. Функције и значења глаголских времена.— Београд, 1967.— С. 102, 108, 110.

⁹ Ивић М. Једно поређење Вуковог језика са нашим данашњим књижевним језиком // О језику Вуковом и вуковском.— Нови Сад, 1990.— С. 9–24.

¹⁰ Ковачевић М. О модалном презентском имперфекту и футуру првом у савременом српском језику // U čast Pera Jakobsena: zbornik radova / Prired. D. Ajdačić, P. Lazarević Di Đakomo.— Beograd, 2010.— S. 255–264.

процесі їхнього протікання, без фіксації ані їхнього початку, ані кінця, у той час як, наприклад, за допомогою аориста розглядаються ситуації ззовні, як завершене ціле. <...> З огляду на те, що форми *беху* і *бејаху* зустрічаються лише в назвах <...> текстів, вони є стилістично маркованими»¹¹.

Наголошуючи на тому, що модель літературної мови Вука Караджича було створено понад 150 років тому, Б. Остоїч слушно вважає очевидним те, що протягом цього тривалого періоду відбулися відчутні інноваційні зміни. У новітній час тенденція до рідшого вживання імперфекта, плюсквамперфекта й аориста перетворюється на характерну рису сербської мови. Ще однією особливістю сучасної мови є вживання імперфекта замість презенса з метою «м'якшої» подачі повідомлення, а «складна система часових форм, яка <...> залишалася у спадок від часів Вука, <...> ще існує, проте деякі форми у практиці літературної мови <...> дедалі більшою мірою приречені на зникнення і нині є <...> одним із типових прикладів нестабільності. Вони не є застарілими, архайзованими, проте <...> їх буде витіснено формами, що нині є набагато частотнішими»¹².

До релевантних семантичних характеристик сербського аориста в контексті сучасного підходу до них слід додати ще одну, скориговану В. Й. Станоевичем, — темпоральну прогресію як здатність цієї форми надавати низці речень, у яких вона вживається, хронологічного порядку описуваних подій¹³.

Важливим фактором є також специфіка вживання аориста в експресивних запитаннях, де функція вимагання інформації від співрозмовника поєднується з прагматичним нюансом, що полягає у вираженні ставлення мовця до змісту запитання й супроводжується нетерпінням, жалем, злістю, докором, схвильованістю тощо. Тому існування аориста в сучасній розмовній мові, а також у сербському художньому дискурсі лінгвісти мотивують здебільшого не семантичними, а прагматичними характеристиками¹⁴.

Унікальність ситуації підтверджується й тим, що обидві претеритальні форми (це частково стосується й плюсквамперфекта) не лише різною мірою представлені в ареалі поширення сербської мови, а й мають характерні територіальні особливості. Звернення до діалектологічної мапи Сербії свідчить, що в одних діалектах їх зовсім не представлено й витіснено аналітичними формами перфекта, натомість в інших вони продовжують своє існування, проте зазнають різних змін.

У лінгвістичній літературі новітнього періоду особливий акцент робиться на тому, що в більшості штокавських діалектів і в літературній мові перфект з повним правом посів місце основного наративного часу¹⁵, а

¹¹ Вельковић Д. Т. Корелати имперфекта у новинарском стилу савременог српског језика // 36. радова «Наука и свет». — Ниш, 2013. — С. 221, 227.

¹² Остојић Б. Стабилност и нестабилност временских глаголских облика и иновације у књижевном језику // 36. радова науч. састанка слависта у Укуове дане. — Београд, 2009. — N 38/1. — С. 89, 90–93.

¹³ Станојевић В. Ј. Аорист у Ћопићевој «Башти сљезове боје». — http://www.academia.edu/3555862/Aorist_u_%C4%86opicevoj_Ba%C5%A1ti_sljezove_boje_. — С. 5–7.

¹⁴ Ашић Т., Станојевић В. О употреби глаголских времена у разговорном српском језику — зашто аорист ипак опстаје? // Српски језик и друштвена кретања : Зборник радова са научног скупа одржаног на филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (31.X–01.XI 2006). — Крагујевац, 2007. — С. 156–158, 160–169.

¹⁵ Mitrović V. Neka zapazanja o srpskohrvatskom aoristu kao prevodnom ekvi-

«опозиція перфект — прості претерити в сучасній мові зазнає суттєвих перетворень. Імперфект зникає, виживає ж лише аорист, що пов'язано з його прагматичними функціями створення наративного тексту»¹⁶. Характеризуючи особливості шумадинсько-воєводинського діалекту, сербські лінгвісти однією з характерних морфологічних рис називають майже повне зникнення імперфекта й істотне звуження сфери вживання аориста, а функціонування плюсквамперфекта кваліфікують як досить рідкісне. М. Окука зазначає: «Аорист у говірках на південь від Сави й Дунаю — жива категорія, у той час як у воєводинських сфера його вживання є звуженою (форму 2-ої особи множини майже втрачено, замість неї зазвичай уживаються форми 3-ої особи, у багатьох місцях замість 1-ої особи трапляються форми 3-ої особи множини, наприклад *mi òdoše*»¹⁷.

Призренсько-тимокські говірки сербської мови, вирізняються, як відомо, низкою структурних і морфологічних особливостей, що наближають їх до мов балканського мовного союзу, передусім до македонської і болгарської. Ці фактори визначають і поширення синтетичних форм минулого часу. Аорист зустрічається набагато частіше, ніж імперфект.

На території поширення косовсько-ресавського діалекту імперфект і аорист є часто вживаними формами.

Зауважимо, що в морфологічному розумінні синтетичні тенденції відчутно поступаються аналітичним. Є підстави твердити про «агонію» синтетичних форм минулого часу (більшою мірою імперфекта і плюсквамперфекта, меншою — аориста). Цей процес супроводжується показовими наслідками: «Оскільки вони функціонують дедалі рідше, форми імперфекта, аориста і плюсквамперфекта можуть ставати експресивнішими: вони вживаються для досягнення стилістичних ефектів фокалізації, підкреслення, пережитості, пришвидшення або “стоп-кадру”. <...> Така конкуренція сприяє появі ефекту експресивності <...>»¹⁸.

Підчас зникнення синтетичних форм минулого часу найчутливішим до змін виявляється імперфект, крім того, ця тенденція охоплює зазначені часи поступово.

Глибинні причини аналізованих сучасних морфологічних процесів варто шукати не лише в мові, а й у комплексі екстралінгвальних чинників. Очевидно, вагомий відбиток на конфігурацію сегмента минулого часу поля темпоральності в сербській мові наклало прийняття сербами християнських поглядів на світ у візантійській концептуальній та естетичній версії, що істотно вплинуло на еволюцію ментальності й переосмислення категорії часу.

valentu poljskog opšteg preterita u narativnom tekstu // Zb. Matice srpske za filologiju i lingvistiku.— Novi Sad, 1996.— XXXIX/1.— S. 7.

¹⁶ Митриновић В. Еквиваленти општег претерита польског и руског језика у савременом српском наративном тексту (статус и функције простих претерита као пандана польских и руских облика прошлог времена у најновијим српским преводима) // Зб. Матице српске за филологију и лингвистику.— Нови Сад, 1997.— XL/1.— С. 93.

¹⁷ Окука М. Српски дијалекти.— Загреб, 2008.— С. 133.

¹⁸ Тома П.-Л. Експресивност при употреби претеритних времена // Тезе и резимеи 45. Међународног састанка слависта у Вукове дане.— Београд, 2015.— С. 11; Тома П.-Л. О употреби аориста у савременом српском језику // Јужнословенски филолог.— Београд, 2000.— LVI/3–4.— С. 141–147.

Невід'ємною складовою частиною сучасних наукових розвідок у галузі уявлень про час стали ментальні мапи, які сприяють візуалізації певного поняття, описують і структурують його, і на яких Балканський півострів у контексті наявних стереотипів і поділу на «специфічно балканське» (в тому числі й «суто сербське») та «європейське» часто протиставляється європейському з конотацією «інакшості». Стосовно колективної пам'яті сербів нерідко вживаються стереотипні визначення на зразок «одержимість минулим і генеалогіями» або «соціум, звернений до минулого». Утім, такому сприйняттю часто-густо протиставляються уявлення про «модерну», «європейську», «космополітичну» Сербію.

Як зазначають дослідники, типовими параметрами базових онтологічних категорій, закріпленими за південно-східною частиною Європи, а надто за Сербією, залишаються усталені уявлення про орієнтацію на «культурну пам'ять», тобто про схильність до зберігання колективних спогадів або міфологічного мислення.

Г. Джерич зауважує, що вивчення соціальної поведінки 90-х років минулого століття крізь призму парадигми трьох часових осей стало основою загальноприйнятих уявлень про вкоріненість нібито «допотопного» й міфологічного мислення у сербів. Ідеться про лінійну, циклічну та лімінальну часові осі. Лімінальний час фіксує важливі історичні події абсолютно незалежно від їхньої віддаленості в лінійному сенсі від ситуації, в якій про них іде мова. Сприйняття лімінального («застиглого») часу, де минуле, теперішній час і майбутнє є максимально «злитими», фактично мало досліджувалося на прикладах європейського суспільства ¹⁹.

Проблеми, пов'язані зі сприйняттям часу, мають вихід і в соціологічну площину. Симптоматичним є те, що нові акценти з'являються нині у царині балканських (у тому числі й сербських) тенденцій тлумачення такого, здавалося б, маргінального поняття, як вільний час. Як зазначають сучасні дослідники, в західних країнах населення зосереджується здебільшого на цінностях високотехнологічного суспільства, оцінка поняття вільного часу корелює з цінностями і вимірами, в яких домінують інтереси споживача, а робота сприймається не як основна потреба людини, а радше як підготування до проведення вільного часу. Інша концепція позиціонує вільний час як засіб усебічного розвитку індивіда в усіх сферах діяльності, як знаряддя, здатне докорінно змінити ставлення до роботи, привести до пом'якшення її «примусового» характеру шляхом збільшення простору для креативності.

Представники південнослов'янської соціології намагаються максимально «примирити» дві тенденції, проте особливо відчутним є тяжіння до концепції, яка вбачає у феномені вільного часу реалізацію гуманістичних потреб людини ²⁰. Тож серед характерних рис сербської ідентичності, пов'язаної з минулим часом, простежуються повернення до минулого, символічні й культові дати в «колективних автобіографіях», до них належить, наприклад, пов'язаність із міфами, релігійними віруваннями й ритуалами і з трагічною битвою на Косовому полі 1389 р.

¹⁹ Đerić G. Svakodnevne diskursivne prakse o «osobinama naroda» i važnosti nacionalnog identiteta // Politika i svakodnevni život Srbije 1999–2002.— Beograd, 2005.— S. 175–210.

²⁰ Krivokapić N. Poimanje slobodnog vremena u savremenom društvu do 80-ih godina XX vijeka // Sociološka luča.— Podgorica.— 2007. — 1/2.— S. 82–99.

Світло на цю проблему, щоправда, в дещо іншому ракурсі, проливають польові дослідження німецького етнолога й культуролога К. Рота. Вони стосуються культури побуту й уявлення про світ балканських народів доби драматичних соціально-політичних змін у Південно-Східній Європі на зламі епох: переходу від соціалізму й постсоціалізму до демократії. Такі зміни нерідко супроводжувалися міжнаціональним військовим протистоянням, а в плані ментальності автор простежує, як люди стикаються з тим, що отримали у спадок від соціалізму, і з серйозним викликом, що йде від процесу глобалізації. У монографії «Картини в свідомості» автор приділяє значну увагу темі розширення меж ЄС на Балканах, втраті Сербією Косова й Метохії і неоднозначному впливові цих подій на свідомість сербів ²¹.

Фоном для підкреслення специфіки й самотності сербського імперфекта та інших форм минулого часу слугують інші індоєвропейські мови. Особливий інтерес становить зіставлення фактів сербської мови і новогрецької (зокрема як мови сусідньої балканської країни), а також деяких романських мов, за якого семантичні й прагматичні відмінності між порівнюваними формами виступають особливо рельєфно. Тож, наприклад, якщо у сербській мові імперфект належить до застарілих часових форм, то в новогрецькій він уживається нерідко. Водночас в обох мовах імперфект демонструє чимало спільних рис: описує тривалу, часто необмежену в часі дію, відбиваючи її ітеративність і частоту, а відмінності між уживанням імперфекта у цих мовах найвиразніше простежуються у прикладах висловлень, що мають позачасовий характер.

Показовими є також дослідження, здійснені з погляду розвитку двох сучасних мов, а саме на ґрунті порівняння особливостей претеритальних форм індикатива в сучасній грецькій і сербській мовах, — їхніх спільних рис і відмінностей з акцентом на тому, що зв'язок між категоріями дієслівного часу, дієслівного аспекту й способу є основним джерелом проблематики контрастивного аналізу двох систем ²².

Так само цікавим компаративним матеріалом у плані дослідження сербського імперфекта слугує французька мова, в якій відповідна форма має (як і в інших романських мовах) ширший спектр реалізації і не є такою експресивно насиченою, як у сербській ²³. Порівнюючи характеристики сербського імперфекта з особливостями імперфекта в іспанській мові, яка зберігає чотири форми минулого часу (що послідовно зберігаються й активно вживаються), Д. Велькович робить низку важливих висновків. Так само, як інші романські мови, іспанська «не має категорії морфологічного аспекту, у ній наявний граматичний аспект, який реалізується за допомогою дієслів-

²¹ Rot K. Slike u glavama: Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi.— Beograd, 2000.— S. 32–39.

²² Асимопулос П. Об имперфекте в современном сербском и новогреческом языках // Наслеђе.— 2012.— № 2.— С. 77–87; Рађеновић А. М. Индикатив претерита у грчком и српском језику : Докт. дис.— Београд, 2017.— С. 69–142.

²³ Roglić V. Imperfekta u francuskom i srpskom jeziku.— Beograd, 2000.— S. 5–15; Станојеввић В. Ј. Аорист у српском и у француском језику: семантичке и прагматичке разлике // Науч. састанак слависта у Вукове дане.— Београд, 2007.— № 36.— С. 123–136.

них часів, тож лише через них може висловити значення перфективності й імперфективності»²⁴.

У румунському контексті своєрідний виняток становить у цьому сенсі румунська (до того ж балканська) мова, в якій немає чіткого видового протиставлення між двома відповідними формами минулого, навіть на рівні писемного мовлення. Слід зауважити, що в структурному, семантичному і функціональному планах система минулих часів індикатива саме іспанської мови (на відміну від інших романських) виявляє значну подібність до (ново)грецької, яку можна прийняти в цьому розумінні за індоєвропейський *tertium comparationis*.

Застереження стосується іспанського (аналітичного) перфекта, що в усному мовленні (особливо в латиноамериканських національних варіантах) має відносно вузьку сферу вжитку, тоді як у його ролі виступає переважно (синтетичний) претерит (аналог грецького або ж сербського аориста), що поєднує в такий спосіб дві різні функції. Таку особливість знаний філолог ХІХ ст. А. Бельо образно назвав «метафоричним» або «поетичним латинізмом». Те саме ще більшою мірою стосується претерита в близькоспорідненій португальській мові, але при цьому перфект у ній має, як відомо, лише ітеративне значення (певною мірою наближаючись у цьому плані до імперфекта або ж до унікального в своєму роді литовського багатократного минулого). Водночас у каталанській, французькій та італійській мовах спостерігається якісно відмінна ситуація, позначена абсолютним переважанням перфекта в (усному) мовленні (виняток становлять південні діалекти французької та італійської мов). Протилежними «полюсами» є в цьому розумінні сардська мова й сільвські варіанти ретороманської, в яких претерит фактично випав з часової парадигми, а також консервативна галісійська — у ній аналітичні форми взагалі відсутні.

Відповідь на запитання, чому аорист усе-таки залишається живою формою в парадигмі минулих часів дієслова в сербській мові, доповнюють компаративні студії, що стосуються вживання аориста в останній та інших слов'янських і неслов'янських мовах (польській, румунській, албанській)²⁵.

Результати цих досліджень дають нові підстави для кваліфікації сербської мови як такої, що належить до балканського мовного союзу. Варто зазначити, що порівняння форм минулого часу (на відміну від майбутнього) не є одним з традиційних аргументів на користь існування цього особливого мовного об'єднання.

Отже, зіставлення форм минулого часу в слов'янських та інших мовах навіть у парадигматичному вимірі дозволяє говорити про наявність дихотомічних відношень «структури й антиструктури» як одного з проявів діалектичного характеру мовної еволюції. Ще більшою мірою це виявляється за умов зіставлення таких форм з погляду функціонування в мовах різних груп, починаючи, зокрема, із сербської. Це виразний приклад типологічних особливостей, зумовлених специфікою історичного розвитку, мовних контактів і, зрештою, того, що називається етнічною ментальністю.

²⁴ Вельковић Д. Т. Зазнач. праця.— С. 230.

²⁵ Mitrović V. Op. cit.— S. 7–21; Мутавацкић П. Употреба аориста у савременом српском, румунском и албанском језику. Магистарска теза.— Београд, 1997.— С. 5–10.

V. I. YARMAK, V. P. PONOMARENKO

STANDARD SERBIAN SYNTHETIC PRETERIT VERB FORMS FROM AN ALL-SLAVIC AND WIDER PERSPECTIVE

A characteristic feature of the modern Serbian language is a considerable reduction of preterit verb forms. The article deals with grammatical status and prevalence extent of synthetic past tense forms being on the point of extinction, in literary language and dialects, peculiarities of their functioning in spoken language and literary discourse. Peculiarities of Balkan and specifically Serbian stereotypes of time perception are outlined. It turns to be indicative to make a comparison with correspondent tense forms of other Slavic, as well as, in particular, of the Greek and Romance languages.

Keywords: aorist, imperfect, preterit tense forms of Serbian, Slavic languages.

УКРАЇНСЬКЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО КІНЦЯ XX — ПОЧАТКУ XXI СТ. СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті схарактеризовано основні напрями роботи в галузі термінознавства в Україні кінця XX — початку XXI ст., простежено динаміку розвитку сучасного лексикону, його систематизацію та кодифікацію; досягнення української термінографії у виданні різногалузевих словників.

Ключові слова: термін, термінологія, теоретичне й практичне термінознавство, систематизація, унормування, термінографія.

Одним з основних способів мовного вираження спеціальних понять є терміни, формування їх зумовлено мовною свідомістю людей, які створюють інформаційний світ спеціальних знань, використовуваних у процесі професійно-наукової комунікації.

Виникненню наукової термінології передують цілий ланцюг лінгвістичних та позалінгвістичних чинників, пов'язаних, з одного боку, із структурним розвитком мови, її функціональних стилів, а з другого, — розширенням суспільних функцій, проникненням її в усі сфери людської діяльності: науку і техніку, виробництво, діловодство, суспільно-політичне та культурне життя народу; станом національної науки, освіти, техніки, промисловості. Розвиток української наукової термінології, починаючи з 20-х років XX ст. відбувався, образно кажучи, хвилеподібно. Двічі вона піднімалася на гребені хвилі: перший раз у 20-х, другий — у 90-х роках XX — початку XXI ст.

Оглядаючи розвиток української термінології в зазначені періоди, можемо помітити існування кількох тенденцій, що діяли на різних етапах. Перша з них простежується в 20-х — на початку 30-х років XX ст., для якої характерне орієнтування національної термінології та номенклатури на рідномовний ґрунт, з уникненням іншомовних слів та їх компонентів. Друга тенденція, що появилась в радянській Україні, була спрямована на наближення української термінології до російської, за якої основним шляхом термінотворення стає калькування і прямі запозичення з російської, у тому числі й запозичення через російську мову іншомовних слів¹. Така ситуація в термінології утримувалася в Україні до початку 90-х років XX ст.²

90-ті роки XX — початок XXI ст. ознаменувалися «термінологічним вибухом», який був зумовлений розвитком українського суспільства, зміною геополітичної орієнтації, що своєю чергою спричинило зміну мовної струк-

¹ Симоненко Л., Тараненко О. Українська термінологія: стан, проблеми і перспективи // Урядовий кур'єр. — 1993. — 18 берез.

² Гриценко П. Ю., Симоненко Л. О. Українська термінологія і термінографія на етапі розбудови // Українська наукова термінологія : Зб. матеріалів наук.-практ. конф. «Українська наукова термінологія: стан та перспективи». — К., 2008. — С. 5.

тури. Це позитивно вплинуло й на розвиток термінології: термінофонд української мови за часів незалежності значно поповнився новими термінами й неосемантизмами, чому сприяла глобалізація світових процесів у економіці, науці, культурі, суспільно-політичному житті, в інформаційному просторі.

Науково-технічний прогрес сприяє не лише бурхливому розвитку науки і техніки, а й вносить істотні зміни в лінгвістичну модель світу завдяки появі значної кількості нових термінів і цілісних терміносистем. Серед них: *едукологія* — інтегрована наука, що вивчає загальні закономірності організації, функціонування й розвитку галузі освіти; *іміджологія* — наука про особливості та засоби формування професійного образу індивіда, корпорації, технології самопрезентації та ін. Спостерігається тенденція до утворення нових термінів на стику наук: *біосоціоекологія* — комплексна наукова дисципліна, що використовує прийоми й методи соціології та екології; аналогічно: *біосоціологія*, *біотермогенез* ³ та ін.

Сучасна термінологія як окрема лінгвістична дисципліна, виходячи з основних властивостей терміна (співвіднесеність з поняттям, точність, лаконічність, однозначність, експресивна нейтральність), поєднує в собі фрагменти предметних знань, лінгвістики, логіки, філософії, концептології, інформатики, семіотики та інших дисциплін. Вона має міждисциплінарний, а останнім часом і трансдисциплінарний характер, зумовлений призначенням терміна передавати поняття відповідних сфер наукового знання мовними засобами — сукупністю термінів на позначення цих понять ⁴. «У мові, в її одиницях фіксуються результати знання, які завжди входять у подальший досвід і синтез мислення, зумовлюючи рух практики і теорії» ⁵.

За роки незалежності українська мова стала мовою державного управління, засобів масової інформації, науково-технічної, соціально-економічної, навчально-освітньої літератури. Її термінофонд постійно поповнюється новими термінами з різних галузей знання. Помітне місце в лексичному представленні ідеологічних концепцій належить суспільно-політичній лексиці, поповнення якої відбувається за рахунок творення неологізмів на позначення розбудови та становлення держави: *державотворення*, *політреформа*, *роздержавлення*, *саміт*, *антикорупційний суд*; об'єднань, угруповань та їх функціонерів: *коаліція*, *коаліціант*, *мафія*, *силовики*, *фракція*; соціальних та ідеологічних прошарків: *наркودілок*, *олігарх*, *рекетири*; видів спорту та спортсменів: *сноубординг* (*сноубордист*); видів і заходів культури й мистецтва: *бодіарт*, *кастинг*, *римейк*; суспільно-політичних наук: *етнополітологія*, *іміджологія*, *плексологія*, *ювентологія* тощо ⁶.

Поповнюється словниковий склад мови за рахунок повернення до активного вживання слів з периферійного лексикону раніше використовуваних

³ *Стишов О.* Тематичні групи термінів-неологізмів у сучасному українському медіадискурсі // Наукова термінологія нового століття: теоретичні і прикладні виміри : Зб. наук. праць. — Рівне, 2016. — С. 103.

⁴ *Широков В. А., Симоненко Л. О.* Досягнення й розвиток українського термінознавства від 90-х років — початку XXI ст. // Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики. — Чернівці, 2014. — № 2. — С. 239.

⁵ Языковая номинация : Общ. вопр. — М., 1977. — С. 10.

⁶ *Симоненко Л. О.* Динамічні процеси в сучасному словниковому складі мови // Тенденції та перспективи формування професійної лексики : Матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару з питань функціонування проф. мовлення лінгвокультуролог., соціокультуролог. аспектів філології. — Ірпінь, 2018. — Вип. 8. — С. 89.

лексем: *державник* — представник керівних органів держави; *функціонер* — урядовець або службовець, який виконує певні обов'язки в державній установі або політичній організації; *оборонець* — адвокат; *правник* — юрист; *віче* — поважне зібрання для вирішення актуальних питань та багато інших.

Чільне місце в поповненні словникового складу мови посідає морфологічне та неморфологічне словотворення. Особливою продуктивністю на сучасному етапі відзначається синтаксичний спосіб словотворення.

Розвиток знань у різних країнах відбувається нерівномірно. Ця нерівномірність позначається і на термінології окремо взятих мов. Практично жодна мова при творенні термінів не може обійтися власними ресурсами. Будь-яка з них послуговується лексичними та словотворчими засобами високорозвинених літературних мов. У добу Середньовіччя це були переважно класичні мови — давньогрецька та латинська, остання дала моделі для творення термінів, переважно одноосновних та серію високопродуктивних суфіксів і префіксів, використовуваних у термінології багатьох мов. Латинські й грецькі запозичення в українську мову потрапляли безпосередньо з класичних мов, за посередництвом інших, зокрема романо-германських (німецької, французької), слов'янських (російської та польської) мов. З грецької мови запозичено модель творення термінів-комполітів. Латинські й грецькі основи термінів уже в середньовіччі становили єдиний греко-латинський фонд, який запозичався багатьма мовами ⁷.

Запозичення в усі часи були одним із джерел поповнення термінолексикону. Процеси запозичень до українського лексикону особливо активізувалися на початку XXI ст., що кваліфікують як посилення чужомовного тиску на лексичну та словотвірну підсистему сучасної української літературної мови й загрозу для її подальшого органічного розвитку, а засилля англіцизмів у мові різних соціолектів сприймають як негативне, деструктивне явище сучасної української мовної практики ⁸.

Нові лексичні запозичення до всіх підсистем української літературної мови адаптують різними способами — транслітеруванням, калькуванням, гібридизуванням тощо. Упродовж останніх десятиліть українська мова «зазнає потужного глобалізаційного тиску, що виявляється в інтенсивному запозиченні іншомовних слів до тих терміносистем, які в умовах світової динаміки почали активно розвиватися, у невідпинному зростанні кількості нових слів та основ, що проникають до українського загальнономовного та професійного вжитку. Особливо це віддзеркалює українська термінологія, що виявилася беззахисною, безпорадною перед чужомовним тиском» ⁹.

На сучасному етапі українська терміносистема поповнюється термінами, запозиченими здебільшого із сучасних європейських мов — англійської: *кіднепінг*, *інвестиція*, *дилер*, *лізинг*, *чартер*, *веб-сторінка*, *дисплей*; французької: *легалізація*, *трансфер*, *поліс*; іспанської: *ембарго*; італійської: *мафія*, *мафіозі* та ін.

⁷ Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология. Терминологическая деятельность. — М., 1993. — С. 129.

⁸ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному лексиконі. — К., 2008. — С. 232.

⁹ Городенська К. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К., 2009. — Вип. 8. — С. 3–4.

Запозичення чужомовних термінів зумовлені різними чинниками, серед позамовних — тісні контакти між народами різних країн, данина моді, що виявляється у вживанні іншомовних за наявності власне українських термінів: *електорат* — виборці; *легітимний* — законний; *імплементация* — впровадження (втління); *ніплетрія* — опитування. Серед власне мовних — потреба збереження мови в стані комунікативної придатності, заповнення мовних лакун; засвоєння іншомовних слів на позначення нових понять через брак відповідних лексем в українській мові.

Запозичені терміни мають значний словотвірний потенціал, утворюючи словотвірні гнізда, напр.: *ліцензія*, *ліцензування*, *ліцензійний* та ін. Спостерігається зростання кількості гібридних термінів, утворених поєднанням питомих і запозичених основ: *кіберзлочин*, *патентознавство*, *багатомандатний* тощо.

Науково-технічний прогрес сприяє не лише стрімкому розвитку науки й техніки, а й вносить істотні зміни в лінгвістичну модель світу, що зумовлює перегляд, систематизацію та кодифікацію наявної в мові термінології. Робота в цьому напрямі проводиться в двох аспектах: теоретичному і практичному. Теоретичний аспект передбачає вивчення й поглиблення теорії терміна, закономірностей творення термінологічної лексики та шляхів її поповнення. Значну увагу в Україні приділено дослідженню окремих терміносистем. На сьогодні досліджено близько 150 терміносистем, що охоплюють різні галузі знання: археології (С. Локайчук), бджільництва (І. Шматко), водного господарства (Л. Малевич), журналістики (М. Гонтар), менеджменту (Н. Краснополська), правознавства (Л. Гапонова, П. Луньо, М. Паночко, Н. Руколяньська, С. Толста), електроенергетики (Л. Харчук), податкової сфери (Л. Чорна), телекомунікації (О. Польщикова) та багато інших. Такі дослідження уможливають встановлення часу появи досліджуваної галузі знання, дозволяють простежити історію її розвитку та процеси номінації спеціальних понять. Видано низку монографічних досліджень: Широков В. А. «Елементи лексикографії» (К., 2005), Широков В. А. «Феноменологія лексикографічних систем» (К., 2004), Вакулєнко М. О. «Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз» (Івано-Франківськ, 2015), Яремко Я. П. «Сучасна політична термінологія: на перетині когніції і комунікації» (Дрогобич, 2015) та ін.¹⁰

Упродовж 2000–2016 рр. захищено 100 дисертацій, у яких проаналізовано близько 50 наукових напрямів і подано рекомендації щодо вдосконалення термінів відповідно до загальномовної норми¹¹.

Кожне з виконаних досліджень поповнює термінологію новим лексичним матеріалом, необхідним для практичного термінознавства — створення різногалузевих словників, що відбивають стан розвитку тієї чи тієї нормативної, уніфікованої та кодифікованої термінології та є своєрідним її пропагандистом¹².

¹⁰ Докладніше див.: *Кочан І. М.* Українське термінознавство вчора, сьогодні, завтра // *Мовознавство*. — 2017. — № 6. — С. 44–53.

¹¹ *Кочан І.* Українське термінознавство ХХІ ст. у кваліфікаційних працях // *Термінолог. вісн.* — К., 2017. — Вип. 4. — С. 80.

¹² *Симоненко Л. О.* Українське термінознавство: від витоків до сьогодення // *Наукова термінологія нового століття: теоретичні і прикладні виміри* : 36. наук. праць. — Рівне, 2016. — С. 17.

Практичний аспект полягає в унормуванні та стандартизації наукової термінології, що регулюється виданням галузевих словників, створенням державних стандартів на терміни та визначення. Термінологічні словники репрезентують склад, семантику відповідної галузі, модель структурної організації, зумовлюють оновлення галузевих терміносистем¹³. Сучасне українське термінологічне словникарство успадкувало від своїх попередників багаті національні термінографічні традиції, примножуючи їх сучасною новітньою технологією, створенням нових термінографічних праць, яких за роки незалежності, за підрахунками різних дослідників, опубліковано понад 800. Серед них тлумачні, перекладні, тлумачно-перекладні, навчальні, довідники, енциклопедії, з'являються перші електронні видання, зокрема «Термінологічний українсько-російсько-англійський словник-довідник зі зварювання» / Уклад. В. А. Широков, О. А. Мазур та ін. (К., 2013) та «Українсько-російсько-англійський словник зі зварювання» / Уклад. О. С. Осика, В. А. Широков, Л. О. Симоненко та ін; відп. ред. В. М. Бернадський (К., 2010).

Характерною рисою сучасної термінографії є розширення лексикографування терміносистем, з-поміж них: *інженерія довкілля, інженерна графіка і дизайн, екологія людини, геральдика* та ін.

Видані в Україні словники класифікують за різними ознаками: за способом семантизації та призначення словника (перекладні, дефінітивно-перекладні, дефінітивні (тлумачні), енциклопедичні); за функцією (навчальні, довідкові); за кількістю використаних мов (одно-, дво-, багатомовні); за широтою охоплення термінологічної лексики (загальнонаукові, поліфункціональні (універсальні), багатогалузеві, галузеві); за структурою видань (серійні, одно-, багатотомні); за обсягом репрезентованого матеріалу (повні, короткі, словники-мінімуми), порядком розміщення лексичного матеріалу (алфавітні, алфавітно-гніздові, ідеографічні), носієм інформації (паперові, електронні)¹⁴.

Більшість виданих словників є перекладними, здебільшого російсько-українськими, з помітною тенденцією залучення європейських мов: англійської, німецької, меншою мірою французької, іспанської та ін. Прикро, що зовсім мало словників з першою українською мовою, серед академічних — «Українсько-російський словник наукової термінології» за заг. ред. Л. О. Симоненко (К., 2004).

За роки незалежності українська термінографія поповнилася новими типами словників: з'явилися три-, чотири- й п'ятимовні галузеві словники, здебільшого тлумачно-перекладні — «Українсько-російсько-англійсько-німецький тлумачний та перекладний словник термінів ринкової економіки» / За ред. проф. Т. Р. Кияка (К., 2001), академічний «Словник української біологічної термінології» / Відп. ред. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко (К., 2012).

Запровадження викладання у вишах українською мовою, введення в навчальні плани предметів «Українське термінознавство», «Українська мова за професійним спрямуванням» спонукало до створення галузевих навчальних словників з різних галузей знань: техніки, машинобудування, хімії, фізики,

¹³ Гриценко П. Ю., Симоненко Л. О. Знач. праця. — С. 8.

¹⁴ Іванова О. А. Термінологічні словники: класифікаційні ознаки // Укр. мова. — 2006. — № 4. — С. 84–94.

медицини, гідрології, інженерної графіки, телекомунікації, економіки, металургії, митної справи, фінансів та ін. За останні роки побачило світ понад 70 таких видань, авторами яких були здебільшого викладачі провідних навчальних закладів України.

На жаль, рівень лексикографічного опрацювання термінів у більшості з них не відповідає ustalеним вимогам, що пояснюється «недостатнім розробленням відповідних теоретичних досліджень з типології термінологічних словників, відсутністю загальноприйнятих критеріїв оцінки, вибору й обґрунтування структури словника та добору лексики до його реєстру»¹⁵, часто браком досвіду укладачів та недостатнім знанням об'єкта лексикографування.

Створення будь-якого словника — це велика, копітка й багатогранна теоретично-практична робота, що передбачає «створення надійної класифікації і типології спеціальних словників, інвентаризації термінографічних параметрів (нормативність, композиція, тематична й мовна орієнтація, призначення словника). Важливим моментом є окреслення джерельної бази майбутньої термінографічної праці, в якій чільне місце має посідати наукова література, словники, додані до дисертацій, загальномовні й галузеві словники, періодичні видання»¹⁶.

Укладання словників, на думку В. Дорошевського, має кілька фаз — фазу стихійного збирання, фазу систематизації, фазу теорії — аналіз уміщеного в словниках лексичного матеріалу під семантико-структурним кутом зору. Перед лексикографом постає складне завдання — побудувати словникову статтю так, щоб вона була короткою історією слова¹⁷. Щоб цього досягти, потрібно мати чітко вироблену концепцію створення термінологічних словників, відсутність якої призводить до спостережуваного у виданих працях безсистемного набору термінів, відсутності чітко окреслених меж відповідних терміносистем, порушення норм чинного правопису тощо. На жаль, практична термінографія випереджає теоретичну, що приводить до створення різногалузевих словників за Інструкцією Інституту української наукової мови ВУАН (далі — ІУНМ) або ж за власними уподобаннями, що спричиняє певну неусталеність терміносистем.

Теоретичне осмислення принципів побудови терміносистем були закладені вченими ІУНМ Гр. Холодним, О. Янатою, Я. Лепченко, Т. Секундою та ін., які в доборі українських відповідників до російських термінів орієнтувалися на народну мову. Починаючи з другої половини ХХ ст. питання теоретичної термінографії фрагментарно порушувалися у працях Г. М. Гнатюк, Є. В. Кротевича, Н. С. Родзевич, Л. М. Полюги і Л. О. Симоненко, Л. Г. Боярової, М. В. Комової, І. М. Кочан, Л. В. Туровської, Л. І. Петрух, Е. І. Огар, О. А. Іванової та ін. На жаль, вироблення теоретичних засад методології сучасного термінографування галузевої лексики досі перебуває в «зародковому» стані. У виданих словниках спостерігається безсистемний набір термінів, відсутність чітко окреслених меж відповідних терміносистем тощо.

¹⁵ Гринев С. В. Введение в терминологическую лексикографию : Учеб. пособие. — М., 1986. — С. 7–9.

¹⁶ Симоненко Л. О. Українська термінографія: стан і перспективи // Мовознавство. — 2014. — № 4. — С. 28.

¹⁷ Дорошевский В. Элементы лексикологии и семантики / Авторизир. пер. с пол. В. Ф. Ксенновой. — М., 1973. — С. 25, 94.

І. М. Кириченко свого часу зазначав, що для створення словників необхідно провести певну теоретичну роботу: висвітлити спадщину української лексикографії, написати її історію; зібрати всі методологічні, методичні й навіть технічні матеріали для використання лексикографічного досвіду; дослідити розвиток терміносистем на час створення лексикографічної праці¹⁸.

Сучасна термінографія має низку нерозв'язаних дискусійних проблем: розуміння обсягу і меж спеціальної лексики, визначення її основних категорій (термін, номен, професіоналізм). Лишаються дискусійними питання частининомовного наповнення реєстру, введення та розроблення термінів-словосполучень, відображення в ньому лексико-семантичних відношень (синонімії, полісемії, омонімії), граматична та семантична характеристика слів тощо. Чи не найдискусійнішою в українському мовознавстві залишається проблема словотвірного освоєння нових запозичень, зокрема їхнього правопису, та різні тенденції у підході до укладання словників. Однією з таких тенденцій є прагнення до широкого відновлення термінів 20–30-х років XX ст., спрямоване на заміну усталених в останні 80 років термінів словами, які були вилучені в 30-х роках XX ст. Унаслідок реалізації такої настанови в деяких сучасних словниках з'явилися терміни *водопрес*, *голівник*, *кляпа*, *рівнолежник*, *хлипак*, *осяниця*, *шмергель* замість, відповідно, *ватерлінія*, *буксир*, *вентиль*, *паралель*, *клапан*, *букса*, *наждак* тощо¹⁹.

Прагнучи залучити набуток праць ІУНМ до сучасного термінофонду, термінологи «нової хвилі» часто забувають про попередні понад вісім десятиліть розвитку мови. Словники, укладені на таких крайніх засадах, матимуть цінність скоріше лише для фахівців з історії мови²⁰. Намагання відновити національну ідентичність на всіх мовних рівнях (лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному) спричинило появу таких лексем, як *утямки* замість *поняття*, *утямково-термінна система*, *мовні позики* замість *поняттєво-термінологічна система*, *мовні запозичення*; віддієслівні іменники на **-нн(я)**: *значення*, *позначення*, *визначення* замінені відповідно на *значина*, *познака*, *визначина*. Негативною тенденцією є надмірне, неконтрольоване запозичення іншомовних слів, навіть за наявності в мові власних термінів.

Незважаючи на те, що запозичення є одним із джерел поповнення лексичного складу майже всіх мов, особливо їхніх терміносистем, непокоїть засилля в українській термінології іншомовної лексики, що може призвести до втрати мовою національної самобутності. Великий відсоток запозичень, на жаль, помітно зростає і в лінгвістичних працях, що, з одного боку, є даниною моді, а з другого, — за вживанням іншомовних термінів прихувається незнання об'єкта дослідження.

Аналіз тематики сучасних словників свідчить і про неузгоджені, нерегульовані процеси в системі словникотворення. У цій справі, на переконання К. Кусько, потрібна певна координація й системна організація лексикографіч-

¹⁸ Кириченко І. М. Укладання Українсько-російського словника // Мовознавство. — К., 1952. — Т. 10. — С. 29–41; Завдання мовознавства в ділянці української лексикографії // Лексикограф. бюл. — 1952. — Вип. 2. — С. 9–18.

¹⁹ Козирський В., Шендеровський В. Словник фізичної лексики. Українсько-англійсько-німецько-російський. — К., 1996. — 932 с.

²⁰ Кочерга О. Деякі міркування про шляхи і манівці розвитку української наукової термінології // Сучасність. — 1994. — № 7–8. — С. 174.

ної діяльності фахівців²¹. Варто зазначити, що останніми роками спостерігається певний спад на термінографічній ниві. Однією з причин є брак коштів на видання словників, а ті, що виходять, мають мізерні наклади. На сьогодні в галузевій лексикографії мало представлено або й зовсім не представлено новітніх галузей науки й техніки: авіоніки, валеології, логістики, нанотехнології, іміджелогії та ін. Найбільше забезпечені термінографічними працями (перекладними, тлумачними, тлумачно-перекладними) медицина, біологія, економіка, менеджмент. Термінологія технічної сфери представлена в понад 140 словниках. На жаль, в українській мові відсутні нові повні узагальнювальні академічні тлумачні словники технічної, сільськогосподарської та суспільно-політичної термінології, в яких би знайшли відображення новітні терміни всіх технічних галузей знання і виробництва та основних галузей сільського й лісового господарства (бджільництва, льонарства, хмелярства, рибництва тощо). Кожний з виданих словників показує динаміку розвитку української наукової термінології, забезпечує необхідну для певної мови кодифікацію лексичних засобів усіх категорій. На переконання В. А. Татарінова, «хто володіє термінологією, той володіє цивілізацією»²².

Аналізуючи лексикологічну й термінографічну проблематику, не можна не згадати основних важливих проблем, які нині є особливо актуалізованими. Це проблема оновлення фундаментальних лексиконів, модифікація їх змісту і структури, приведення їх у відповідність з новими реаліями; переведення лексикографічної спадщини в цифрову форму для нагромадження загальнокультурного потенціалу для використання в системах автоматичного опрацювання інформації.

Перший «крок за горизонт» традиційної лексикографії зроблено в проєкті Українського мовно-інформаційного фонду НАН України «Інтегрована лексикографічна система “Словники України” (2001–2010)», у якій виділено п’ять лексикографічних функцій: автоматичну побудову повної словозмінної парадигми на реєстрі понад 257 тис. українських мовних одиниць, автоматичну побудову фонематичної транскрипції для кожного елемента словозмінної парадигми: синонімії, антонімії та фразеології²³.

Одним з першочергових завдань сучасного термінознавства є унормування української термінології на поняттєвому, лексико-семантичному, словотвірному та правописному рівнях, передусім орієнтування на вимоги, що висуваються до наукового терміна, — відповідність його змісту позначуваному науковому поняттю.

Упорядкування наукової термінології на лексичному рівні відбувається через вилучення з неї слів і конструкцій, невластивих українській мові (*безпорядки, промотання замість заворушення, марнотратство*), у випадках невідповідності терміна поняттю (*попереднє слідство замість досудове слідство*), наявності русизмів, кальок українських слів з невластивим їм значенням на зразок: *марганець, сурма, миш’як, окислення, фотозйомка, рі-*

²¹ Кусько К. Дискурсні стратегії іншомовної комунікації: лексикографічні аспекти // Вісн. держ. ун-ту «Львівська політехніка». — 2000. — № 402. — С. 137.

²² Татарінов А. DIXI главного редактора // Славян. терминоведение. — М., 2009. — № 1. — С. 3.

²³ Симоненко Л. О. Термін як предмет лексикографії // Мовознавство. — 2017. — № 1. — С. 47; Симоненко Л. О. Термінологічні студії в Україні // Opera Slavica. Slavistické rozhledy jazykovědný sešit. — 2011. — Roč. 21. — С. 49.

жучий замість правильних манган, стибій, арсен, окиснення, фотознімання, різальний та ін.

В унормуванні терміносистем на словотвірному рівні спостерігається тенденція до відновлення питомо українських словотвірних типів: уживання суфіксів **-івник**, **-ар/-яр** замість суфіксоїда **-вод** на позначення фахівця з вирощування чогось (*буряківник*, *вівчар* замість *буряковод*, *вівцевод*), віддієслівних іменників з суфіксом **-ння** (*запаювання*, *зварювання*, *накачування*, *оброблення*) замість **-ка** (*запайка*, *зварка*, *накачка*, *обробка*), відносних прикметників із суфіксом **-ов** (*осадовий*, *висадковий*) замість прикметників із суфіксом **-очн-** (*осадочний*, *висадочний*), витіснення іншомовного суфікса **-альн-** у прикметниках суфіксом **-н-** (*категорійний* замість *категоріальний*), уживання замість активних дієприкметників на **-уч/-юч-** (*систематизуючий*, *фільтруючий*) прикметників на **-альн-** (*систематизувальний*, *фільтрувальний*); замість субстантивних прикметників на **-уч/-юч-** на позначення назв осіб за посадою (*командуючий*, *завідуючий*) вживають іменники, утворені за допомогою суфікса **-увач** — *командувач*, *завідувач*; префікс **обез-** заміняється на **збез-**, **зне-** в словах на позначення видалення, знищення чого-небудь (води, вологи, хвороботворних мікробів): *зневоднення*, *знецукрення*, *знеболення* замість *обезводнення*, *обезцукрення*, *обезболення*.

Отже, до важливих проблем сучасної термінографії належать:

1. Випрацювання єдиних наукових методологічних засад укладання галузевих словників різних типів і призначення, створення єдиного термінологічного банку даних української мови на основі наукових видань, дисертаційних досліджень галузевих терміносистем.

2. Уважне вивчення досвіду вчених 20–30-х років XX ст. щодо збереження частини українських термінів з етапними для науки відкриттями українських учених; усунення із сучасної практики тих термінів, які структурно не відповідають українській мові; уважне ставлення й раціональне використання інтермовної термінології.

На допомогу вченим Інститут енциклопедичних досліджень НАН України започаткував перевидання лексикографічної спадщини 20-х рр. XX ст. Уже перевидано 10 словників: хімічної, геологічної, музичної, технічної, виробничої, гірничої, фізичної термінологій та ін. Перевидання словникової спадщини триває²⁴.

L. O. SYMONENKO

UKRAINIAN TERMINOLOGICAL STUDIES AT THE LATE 20TH AND EARLY 21ST CENTURY: THE STATE OF THE ART AND PROSPECTS

The article describes the main areas of work in the field of terminology in Ukraine at the late XX and early XXI centuries; the dynamics of the modern lexicon development, its systematization and codification were traced, along with the achievements of Ukrainian terminology in multi-specialized disciplinary dictionaries publishing.

Keywords: term, terminology, theoretical and practical terminology science, systematization, normalization, terminography.

²⁴ Докладніше див.: Симоненко Л. Термінологічні справи сьогодення // Українська наукова термінологія : Зб. матеріалів наук.-практ. конф. — К., 2009. — С. 5–8.

СЕМАНТИЧНА ОСНОВА МОДЕЛЮВАННЯ СИСТЕМНОСТІ КОНЦЕПТОСФЕРИ НОВОГО ЗАВІТУ

Статтю присвячено мовним засобам моделювання концептосфери Нового Завіту. Здійснено систематизацію лексичних одиниць, пов'язаних у тексті парадигматичними зв'язками, що формують системність концептуальних полів.

Ключові слова: Новий Завіт, концепт, концептуальні поля, концептосфера, моделювання, дериваційні та синонімічні ряди слів.

Одним з важливих і актуальних методів дослідження об'єктів є їх моделювання як інструмент наукового пізнання. «Властивість можливості моделювання дійсності закономірно впливає з наданих їй властивостей дискретності, структурності та системності, тому моделювання розуміють як можливість її розчленування, структурування та систематизації дій за рахунок диференціації, дезінтеграції та інтеграції її елементів, які визначають когнітивно-логічні принципи дії знакових моделей»¹. Процедура моделювання передбачає узагальнення знань і відомостей про об'єкт дослідження, його релевантні властивості, що лягають в основу моделі. Загалом модель відтворює вірогідний образ об'єкта, його побудову і функціонування, виступаючи певним відображенням, формальним аналогом, який відбиває його у схематизованому вигляді. «Необхідність у моделюванні виникає в тих наукових галузях, де об'єкт науки недоступний безпосередньому спостереженню. Завдання дослідника полягає в тому, щоб зрозуміти той прихований механізм, який здійснює перероблення вихідних матеріалів у кінцеві продукти. Оскільки побачити те, що відбувається, неможливо, залишається єдиний шлях до пізнання об'єкта: на основі зіставлення вихідних і кінцевих даних побудувати образ об'єкта»².

Термін «модель» знайшов широке застосування в різних науках, у тому числі й у лінгвістиці³. Теоретичне осмислення і практичне використання методу моделювання в мовознавчих дослідженнях знаходимо в працях М. Алефіренка, Ю. Апресяна, В. Дем'янкова, А. Залізняка, О. Земської, Г. Золотової, Л. Кудрявцевої, Я. Неуйміна, О. Огневої, О. Падучевої, А. Приходька, О. Тараненка, Н. Шведової, В. Широкова та ін. У мовознавчих студіях моделлю вважається «штучно створена лінгвістом реальна або мисленнєва побудова,

¹ Салмина Л. М. Язык как моделирующая система // Учен. зап. Казан. ун-та : Сер. «Гуманитар. науки». — 2001. — Т. 153. Кн. 6. — С. 16–24.

² Поветкина Ю. В. Моделирование как метод лингвистического исследования // Филол. науки : Вопр. теории и практики. — 2012. — № 6. — С. 132–136.

³ Романова Т. В. Моделирование как метод верификации в когнитивной лингвистике // Когнитивные исследования языка : Языковое сознание и когнитив. моделирование. — Тамбов, 2014. — Вып. 16. — С. 322–327.

яка відтворює, імітує своєю поведінкою (звичайно у спрощеному вигляді) поведінку якої-небудь іншої («справжньої») побудови (оригіналу) в лінгвістичних цілях»⁴. Створення моделей допомагає відобразити мовні явища, дати системне представлення їхніх ознак, показати особливості структурування, репрезентувати їхні сутнісні риси, зрозуміти приховані механізми їх функціонування тощо.

Як і кожний структурований об'єкт, що складається з окремих компонентів, текстові концепти так само підлягають моделюванню. Під концептом ми розуміємо інформаційно-когнітивну сутність, яка є носієм або концентратом смислів певного дискурсу або певної системи знань. Лише актуальне та ціннісне в смисловому відношенні явище, яке отримує мовну фіксацію у значній кількості мовних засобів, виступає в ролі концепту. Усі дослідники відзначають багатокомпонентність і системну організацію концептів як їхню онтологічну властивість. Так, М. Пименова вважає, що «структура концепту — це сукупність узагальнених ознак, необхідних і достатніх для ідентифікації предмета або явища як фрагмента картини світу»⁵. Концепт представлений системою мовних засобів різних рівнів і складності — лексичних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних та ін. За процесом створення концептів і концептосфер стоїть когнітивна модель освоєння дійсності, яка забезпечує їх системну впорядкованість і отримує мовне втілення в текстових структурах.

Матеріалом нашого дослідження є засоби мовної вербалізації концептів Нового Завіту⁶, метою — з'ясування загальних принципів їх моделювання в концептуальних утвореннях. У розвідці представлено результати аналізу найбільш значущих концептів тексту Нового Завіту: «Ісус Христос», «Бог», «Господь», «Отець», «віра», «закон», «гріх», «спасіння», «благодать», «Царство Небесне», «Євангеліє», «жертва». Процедура моделювання концептотворчих засобів здійснюється в кілька етапів. Першим етапом є опис плану змісту концептуальних полів через з'ясування концептуальних ознак. Другий етап передбачає аналіз складу мовних засобів вираження концептів у межах виявлених концептуальних полів. Таке дослідження дає змогу встановити загальні принципи мовної побудови текстової концептосфери, визначити ті параметри й закономірності функціонування, які забезпечують її цілісність і зв'язність, з'ясувати закони сполучуваності в єдину систему.

Концептуальний аналіз тексту передбачає спочатку з'ясування набору ключових слів (до уваги бралися також спільнокореневі слова та синоніми ключового слова), у подальшому — опис позначуваного ними концептуального простору й вибудовування системи базових текстових смислів. Смисловий потенціал концепту з'ясовується шляхом дослідження текстового функціонування ключових слів — репрезентантів концепту, тобто виявлення мовних компонентів, які пов'язані з ключовим словом і вербалізують його концептуальний зміст. Співвідношення концепту з текстовими одиницями, тобто «з планом вираження всієї лексико-семантичної парадигми його іме-

⁴ Булыгина Т. В., Крылов С. А. Модель // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1990. — С. 304.

⁵ Пименова М. В. Душа и дух: особенности концептуализации. — Кемерово, 2004. — С. 9.

⁶ Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької наново перекладена / Пер. І. Огієнка. — К., 1992. — 1255 с.

ні»⁷, дозволяє представити його у вигляді концептуальних полів — множини мовних одиниць, об'єднаних спільним смислом, спільним змістовим компонентом їхньої семантики. Науковці вбачають у застосуванні польового підходу основний засіб дослідження концептуального простору: «Вважаємо, що виділення концепту (концептуальний аналіз) можливий на основі текстових асоціативно-смилових полів, організованих концептуально і стимульованих лексичними структурами різних типів»⁸. Моделювання концепту — це моделювання полів ключового слова — номінанта концепту. Множина концептуальних полів тексту формує концептосферу концептів і концептосферу тексту.

Мовні засоби створення концептів об'єднані в польових утвореннях загальним смислом — концептуальною ознакою, яка «об'єктивується в закріпленій та вільній формах поєднань відповідних мовних одиниць — репрезентантів концепту»⁹. Як показав аналіз досліджуваного тексту, така ознака знаходить своє втілення в семантичному компоненті слова, матеріальним носієм якого в одних словах є корінь, навколо якого формується дериваційний ряд слів, в інших — компонент лексичного значення слова — сема, що служить основою творення синонімічного ряду слів. Засобами поширення концептуальної ознаки і, відповідно, формування концептосфери є некореневі морфеми як матеріал для створення дериватів і диференційні семи як опора для формування синонімів. Завдяки дериваційним і синонімічним рядам концептуальна ознака багатократно відтворюється в досліджуваному тексті. Таким чином текстова концептосфера формується через парадигматичний потенціал слів у тексті, тобто «по вертикалі». Їхні семантичні взаємозв'язки та взаємодія виступають середовищем створення системності текстової концептосфери.

Важливим засобом моделювання концептуальних полів у Новому Завіті є формально-змістові парадигматичні об'єднання, а саме гнізда однокореневих слів, або деривати. Вони є одним із способів групування лексики з урахуванням семантики і словотвірних зв'язків — дериваційних рядів (або дериваційних гнізд) — спільних однокореневих слів, у складі яких вони пов'язані за значенням, граматичними властивостями, морфемною та словотвірною структурами. Такі об'єднання «формуються в процесі породження тексту як складна смислова одиниця цього тексту, різні їх типи неоднакові за ступенем актуалізації формально-семантичних зв'язків і відношень між одиницями. Детермінаційні відношення між членами ряду дозволяють розглядати його як цілісний об'єкт, що являє собою систему зв'язків між одиницями, які в нього входять»¹⁰.

Константною ознакою, яка зумовлює системність концептуальних полів, є корінь однокореневих слів. Як головна значуща частина слова корінь містить спільну частину споріднених слів, передає основне лексичне зна-

⁷ Воркачев С. Г. Культурный концепт и значение // Тр. Кубан. гос. технолог. ун-та : Сер. «Гуманитар. науки». — Краснодар, 2003. — Т. 17. Вып. 2. — С. 274.

⁸ Болотнова Н. С. Филологический анализ текста: пособие для филологов : В 4 ч. — Томск, 2003. — Ч. 4. — С. 83.

⁹ Пименова М. Введение в когнитивную лингвистику. Предисловие : Учеб. пособие. — Кемерово, 2004. — С. 8.

¹⁰ Трубникова Ю. В. Слово в тексте : К проблеме соотношения мотивац. и деривац. связей // Вестн. Новосибир. гос. ун-та : Сер. «История, филология». — Новосибирск, 2010. — Т. 9. Вып. 2. — С. 27.

чення, є структурно і семантично організовувальним центром слова. Він «виступає у функції певного типу “гена” — носія спадковості, що забезпечує спадковість у семантиці, є матеріальним виразником семантичної єдності спільнокореневих слів»¹¹. Однокореневі слова пов’язані між собою тотожністю специфікованого лексичного значення, вираженого кореневою частиною, і відрізняються унікальністю свого морфологічного складу і представленого ним категоріального значення. Розосереджені по всьому тексту, слова в дериваційних об’єднаннях перебувають між собою у відношеннях мотивації, утворюють складну і досить розгалужену семантичну мережу, зумовлюють єдність теми контекстів, беручи тим самим активну участь у створенні концептів.

Аналіз механізмів словотвірної деривації продемонстрував найтипівіші її вияви. Формування дериваційних гнізд у досліджуваному тексті ґрунтується в основному на афіксальному словотворенні. Матеріалом для цих процесів є переважно дієслова та іменники, рідко — прикметники. Вони служать основою конструювання текстових систем, функціональна взаємодія яких є внутрішнім джерелом моделювання концептосфери. Деякі об’єднання містять велику кількість компонентів, відображаючи функціональну роль позначуваного поняття. Як приклад можна навести гніздо слів, задіяних для формування концептуальних полів на позначення віри, які є складниками багатьох концептів. Віра — ключове слово Нового Завіту, «воно постійно використовується в тексті та вказує на багатосторонні відносини з Богом, до яких Євангеліє запрошує людей, — відносини довіри до Бога, Який відкрився у Христі»¹². Віра є одним з основних, фундаментальних понять Біблії, в якій стверджується, що саме вірою ми живемо, вірою рятуємося, праведність наша по вірі, вірою досягаємо досконалості, тобто у всьому і скрізь потрібна віра. Недарма християни названі у Новому Завіті віруючими.

Велике смислове навантаження цього поняття в тексті актуалізує численні мовні засоби для його відтворення, у тому числі й дериваційні об’єднання. Так, складниками відповідного дериваційного ряду є такі слова, як *віра*, *вірувати*, *вірити*, *віруючий*, *вірний*, *вірність*, *повірити*, *увірувати*, *невіра*, *невірний*, *невіруючий*, *невірство*, *недовірство*, *маловірство*, *маловірний*, *нововірець* та ін. Вони беруть участь у вербалізації концептів «Ісус Христос», «Бог», «Віра», «Гріх», «Спасіння», «Євангеліє», «Господь». Текстове функціонування цих слів демонструють такі фрагменти:

«Отож, ми визнаємо, що людина виправдується *вірою*, без діл Закону» (Рим. 3:28), «А Він їй сказав: Твоя *віра*, о дочко, спасла тебе; іди з миром, і здоровою будь від своєї недуги!» (Мар. 5:34), «Коли б ви Мойсееві вірили, то й Мені б ви *повірили*, бо про Мене писав він. Якщо писанням його ви не вірите, то як віри поймете словам Моїм?» (Іван. 5:46,47), «А Він їм у відповідь каже: О, роде *невірний*, доки буду Я з вами?» (Мар. 9:19), «І вони спокушалися Ним. А Ісус їм сказав: Пророка нема без пошани, хіба тільки в вітчизні своїй та в домі своїм! І Він не вчинив тут чуд багатьох через їхню *невіру*» (Матв. 13:57,58), «І зараз Ісус простяг руку й схопив його, і каже до нього: *Маловірний*, чого усумнився?» (Матв. 14:31), «А Він їм відпо-

¹¹ Тихонов А. Н. Проблема составления гнездового словообразовательного словаря современного русского литературного языка. — Самарканд, 1971. — С. 179.

¹² Теологический энциклопедический словарь / Под ред. У. Элвелла. — М., 2003. — С. 232.

вів: “Через ваше *невірство*”» (Матв. 17:20), «Хто ж *вірний* і мудрий раб, якого пан поставив над своїми челядниками давати своєчасно поживу для них?» (Матв. 24:45), «Бо що ж, що не *вірували* деякі? Чи ж їхнє *недовірство* знищить вірність Божу?» (Рим. 3:3), «Потім каже Хомі: Простягни свого пальця сюди, та на руки Мої подивись. Простягни й свою руку, і вклади до боку Мого. І не будь ти *невіруючий*, але *віруючий*!» (Іван. 20:27), «А погани, почувши таке, раділи та Слово Господнє хвалили. І всі ті, хто призначений був в життя вічне, *увірували*» (Дії. 13:48).

Аналіз мовних засобів вербалізації концептосфери продемонстрував також актуальність для її створення компонентів лексико-семантичної парадигматизації синонімів. Як засоби варіативної номінації вони широко представлені в концептуальному просторі Нового Завіту. Польові властивості синонімії ґрунтуються на системній близькості значень слів, яка й формує смислову і структурну єдність концептуальних полів, для творення яких вони використовуються. Як стилістичний засіб синоніми дають можливість варіювати засоби вербалізації, урізноманітнювати склад концептуальних полів, сприяючи якомого повнішому й точнішому відтворенню їхнього змісту. Важко переоцінити роль синонімів «як засобу смислової та структурної цілісності та зв’язності тексту»¹³. Їх вибір у тексті продиктований прагматичним потенціалом і комунікативним значенням синоніма як одного з номінативних варіантів.

Процедура ідентифікації синонімів передбачає проведення компонентного аналізу, коли семантичну структуру слова можна представити як набір сем для виявлення спільного компонента значень слів¹⁴. За спостереженнями науковців, значення слова має ієрархічну організацію, в якій виділяються три типи сем: архісема (загальна сема родового значення), що відображає ознаки, які властиві цілим класам об’єктів, диференційні семи видового значення та потенційні семи, що виражають побічні та можливі характеристики денотата¹⁵.

Константною частиною у створенні концептуальних полів при цьому виступає смислова спільність сем синонімічних слів (як правило, архісем), що становить семантичну основу їх об’єднання в польові утворення. Поряд з інтегральними семантичними ознаками в синонімічній парадигмі є також розрізнявальні, що виявляється у складі диференційних сем, які визначають індивідуальність слів, уточнюючи, конкретизуючи їх значення, допомагаючи представити об’єкт у його складності та багатогранності. Диференційні семи формують варіантний сегмент концептосфери твору.

Синонімічні ряди слів, які утворюють єдиний концептуальний простір, представлені значною кількістю компонентів. У Новому Завіті червоною ниткою проходить тема проповідкування Благі Звістки про спасіння. Спочатку воно здійснювалося Ісусом Христом, потім — його апостолами, учнями. Для її багатогранного висвітлення задіяна синонімічна лексика. Мовні засоби, що характеризують проповідкування, конкретизуються через уживання в тексті таких синонімів: *благовістити*, *свідчити*, *засвідчувати*,

¹³ Москальская О. И. Грамматика текста. — М., 1981. — С. 132.

¹⁴ Шрам А. Н. Структурные типы лексических значений слова // Филол. науки. — 1981. — № 2. — С. 60.

¹⁵ Гак В. Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков). — М., 1977. — С. 80.

проповідувати, навертати, навчати, звіщати, провіщати та ін. Тенденції їх семантичного об'єднання для утворення концептуального поля виникають на основі певних сем, які активізуються в тексті. Оскільки семний склад значень слів демонструють словникові дефініції, для дослідження були задіяні матеріали «Словника української мови»¹⁶. Слова для найменування проповіді представлені такими дефініціями: «**СВІДЧИТИ**, чу, чиш, *недок., перех. і неперех.* 1. Будучи свідком, очевидцем або обізнаною у певній справі особою, підтверджувати істинність, правильність чого-небудь» (СУМ, IX, 78), «**ЗАСВІДЧУВАТИ**, ую, уєш, *недок., ЗАСВІДЧИТИ*, чу, чиш, *док., перех. і неперех.* 1. Повідомляючи про щось, підтверджувати його правдивість, правильність; свідчити (у 1 знач.)» (там же, III, 302), «**ЗВІЩАТИ**, аю, аєш, *недок., ЗВІСТІТИ*, іщю, істіш, *док., перех.* 1. Оголошувати для загального відома, нагадувати про що-небудь» (там же, 489), «**ПРОПОВІДУВАТИ**, ую, уєш і *рідко ПРОПОВІДАТИ*, аю, аєш, *недок. 1. неперех., рел.* Виголошувати проповідь (у 1 знач.). 2. *перех. і без додатка, перен.* Поширювати, пропагувати яке-небудь вчення, ідеї і т. ін.; виступати поборником чого-небудь» (там же, VIII, 77), «**НАВЕРТАТИ**, аю, аєш, *недок., НАВЕРНУТИ*, верну, вернеш, *док. 3. перех., перен.* Переконуючи, умовляючи, спрямовувати, залучати до чого-небудь» (там же, V, 27), «**НАВЧАТИ** і **НАУЧАТИ**, аю, аєш, *недок., НАВЧІТИ*, чу, чіш і **НАУЧИТИ**, учу, учиш, *док., перех.* 1. Передавати кому-небудь знання, уміння, досвід» (там же, 43).

Як свідчать матеріали тлумачної частини Словника, ці синоніми об'єднані семантично завдяки семам на позначення говоріння, мовлення, що відтворені у формулах тлумачень: *сповіщати, підтверджувати, оголошувати, нагадувати, повідомляти, виголошувати, пропагувати, переконувати, передавати* та ін. У фразях зі словами та словосполученнями для найменування Бога, Ісуса Христа, Слова Божого, Божого Царства та ін. вони формують значний за обсягом текстовий масив про проповідь Євангелія:

«Із того часу Ісус розпочав *проповідувати* й промовляти: Покайтеся, бо наблизилося Царство Небесне!» (Матв. 4:17), «Ходили тоді розпорошенці, та Боже Слово *благовістили*» (Дії. 8:4), «І багато синів із Ізраїля він *наверне* до їхнього Господа Бога» (Лук. 1:16), «Іван *свідчить* про Нього, і кликав, говорячи: Це був Той, що про Нього казав я: Той, Хто прийде за мною, існував передо мною, бо був перше, ніж я» (Іван. 1:15), «І сталося, коли Ісус перестав *навчати* дванадцятьох Своїх учнів, Він звідти пішов, щоб *учити*, і по їхніх містах *проповідувати*» (Матв. 11:1), «На Мені Дух Господній, бо Мене Він помазав, щоб Добру Новину *звіщати* вбогим» (Лук. 4:18), «І апостоли з великою силою *свідчили* про воскресіння Ісуса Господа, і благодать велика на всіх них була!» (Дії. 4: 33).

Концептуальні поля, що містять інформацію про проповідь Слова Божого, вибудовуються також через іменникову синонімію, а саме через слова *проповідь, благовістя, звіщення, свідчення, засвідчення* та ін. Моделювання константної зони концептуального поля здійснюється завдяки тим же семам на позначення мовлення, говоріння. Цей синонімічний ряд фіксують такі текстові фрагменти:

¹⁶ Див.: Словник української мови : В 11 т. / Гол. ред. І. К. Білодід. — К., 1970–1980 (далі у тексті — СУМ).

«Бо свідок мені Бог, Якому служу духом своїм у звіщанні Євангелії Його Сина, що я безперестанно згадую про вас» (Рим. 1:9), «Яка ж нагорода мені? Та, що, благовістячи, я безкорисливо проповідував Христову Євангелію, не використовуючи особистих прав щодо *благовістя*» (1 Кор. 9:18), «Це одне хочу знати від вас: чи ви прийняли Духа ділами Закону, чи із *повіді* про віру?» (Гал. 3:2), «Тож не соромся *засвідчення* Господа нашого, ні мене, Його в'язня, але страждай з Євангелією за силою Бога, що нас спас <...>» (2 Тим. 1. 8), «Я, Іван, ваш брат і спільник у біді, і в царстві, і в терпінні в Ісусі, був на острові, що зветься Патмос, за Слово Боже і за *свідчення* Ісуса Христа» (Об. 1:9).

Нерідко синонімічні зближення слів виникають за певних текстових умов. Контекстуальна синонімія є дуже розвиненою в Новому Завіті, вона відіграє значну роль у формуванні концептуальних полів. Явище контекстуального зближення слів зумовлене як факторами, що лежать в основі семантичного зв'язку лексем у системі мови, так і загальними законами побудови зв'язного тексту, його прагматичними цілями, функціональним значенням контексту при створенні номінативних варіантів: «контекстуальне значення <...> виникає лише в певних ситуаціях, тобто лише за умови функціонування даної лексики в тому чи іншому словесному оточенні, тобто контексті. Отримавши його, слово може вступати в синонімічні зв'язки з тими словами і виразами, з якими у словниковому значенні воно не синонімізується»¹⁷. Як варіантні найменування референтів контекстуальні синоніми завдяки спільним семам мають інтегрувальний потенціал для створення спільного концептуального простору. Вони демонструють у тексті Нового Завіту багатий інвентар мовних засобів стосовно можливостей номінації.

Так, системні відношення в низці контекстуальних синонімів виникають при формуванні концептуального поля на позначення допомоги Бога людям: *помагати, визволяти, підкріпляти, зглянутися, зберігати, рятувати* та ін. Контекстне зближення між цими словами відбувається завдяки архісемам, що детерміновані формулами тлумачення Словника: «виявити співчуття», «робити вільним», «підтримувати», «оберігати», «усувати загрозу» та ін., які виявляють асоціативну близькість, оскільки називають дію, спрямовану на допомогу. Ця інформація представлена такими словниковими дефініціями: «**ЗГЛЯНУТИСЯ**, *рідше ІЗГЛЯНУТИСЯ і ЗОГЛЯНУТИСЯ*, нуся, нешся, *док. 2. на кого, над ким і без дод., перен.* Виявити співчуття, милосердя до кого-небудь, пожаліти когось, змилостивитися над ким-небудь» (СУМ, III, 515), «**ВИЗВОЛЯТИ**, яю, яєш, *недок.*, **ВІЗВОЛИТИ**, лю, лиш, *док. 1. кого, що і без прям. дод.* Робити вільним кого-, що-небудь, надавати свободу кому-, чому-небудь; *2. кого, що, перев. док.* Допомагати позбутися чого-небудь неприємного (хвороби, болю і т. ін.)» (там же, I, 397), «**ПІДКРІПЛЮВАТИ**, юю, юєш і **ПІДКРІПЛЯТИ**, яю, яєш, *недок.*, **ПІДКРІПІТИ**, іплію, іпиш; *мн. підкріплять; док., кого, що. 1. чим і без дод.* Підтримуючи кого-небудь, збільшувати силу, міць і т. ін.» (там же, VI, 444), «**ЗБЕРІГАТИ**, аю, аєш, *недок.*, **ЗБЕРЕГТИ**, ежю, ежєж; *мин. ч. зберіг, зберегла, лó; перех. 1. Оберігаючи, тримати цілим, не давати пропасти, зникнути*» (там же, III, 428), «**РЯТУВАТИ**, ую, уєш, *недок.*, *перех.* Усувати загрозу смерті, знищен-

¹⁷ Думашівський Я. Є. Контекст — умова функціонування синонімічних зв'язків однокатегоріальних лексем // Вісн. Запоріж. ун-ту : Серія «Філол. науки». — 2000. — № 1. — С. 49–52.

ня і т. ін. для кого-, чого-небудь; захищати когось, щось від чогось, небезпечного для життя, існування» (там же, VIII, 927). Системність концептуального поля про допомогу Бога людям тісно пов'язана із загальномовними значеннями таких слів, а їхнє текстове оточення представляє різноманітність конкретних виявів допомоги, що відображено в ряді текстових фрагментів Нового Завіту:

«А Господь *помагав* їм, і стверджував слово ознаками, що його супроводили. Амінь» (Мар. 16: 20), «Благословенний Господь, Бог Ізраїлів, що *зглянувся* й *визволив* люд Свій!» (Лук. 1: 68), «Я все можу в Тім, Хто мене *підкріплює*, в Ісусі Христі» (Фил. 4:13), «Коли з ними на світі Я був, Я беріг їх у Ймення Твоє, тих, що дав Ти Мені, і *зберіг*, і ніхто з них не згинув, крім призначеного на загибель, щоб збулося Писання» (Іван. 17:12), «Так для мене Господь учинив за тих днів, коли *зглянувся* Він, щоб зняти наругу мою між людьми!» (Лук. 1:25), «<...> то вміє Господь *рятувати* побожних від спокуси, а неправедних берегти на день суду для кари» (2 Петр. 2:9), «Але Господь став при мені та й мене *підкріпив*, щоб проповідь виконалась через мене, та щоб усі погани почули її» (2Тим. 4:17).

Таким чином, досліджувані процеси концептуалізації тексту Нового Завіту спираються на внутрішньоструктурні механізми моделювання системності. Значною мірою вона детермінована двома векторами парадигматичного варіювання слів — дериваційними та синонімічними об'єднаннями. Концептотворення в тексті реалізується завдяки наявності спільної семантики складників цих об'єднань і формується при оперті на такі компоненти, як корінь слова (у дериваційних рядах) і сема значення слова (у синонімічних рядах). Об'єднані властивістю семантичної та контекстуальної зв'язності, члени цих парадигм утворюють складну сітку відношень — константну зону польових утворень, детермінуючи вісь загальної системності концептосфери твору.

L. L. SHEVCHENKO

THE SEMANTIC BASIS OF MODELLING OF THE NEW TESTAMENT SPHERE OF CONCEPTS AS A SYSTEM

The article describes the linguistic means of modelling the sphere of concepts in the New Testament. It systematizes lexical means connected by paradigmatic relations in the text, which form the system of conceptual fields.

Keywords: New Testament, concept, conceptual fields, sphere of concepts, modelling, derivational and synonymic sets of words.

Кудрявцева Н. С.

ЛІНГВІСТИЧНА ВІДНОСНІСТЬ І ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ ПІДХІД

К. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2017. — 460 с.

Вступ людства до нового, третього, тисячоліття позначений не лише новими винаходами, досягненнями та відкриттями, а й прагненням науковців вийти на новий рівень розуміння й осягнення світу і місця в ньому людини, що нерозривно пов'язано з мовою. Посилення уваги дослідників до когнітивних процесів концептуалізації та категоризації, особливо з огляду на проблеми міжкультурної комунікації, природним чином змушує науковців по-новому підходити до проблеми мовного релятивізму, запропонованого Сепіром — Ворфом. Намагання дослідників відійти від аксіом ортодоксального мовознавства, переосмислюючи сміливі і проникливі ідеї В. фон Гумбольдта, Е. Сепіра та Б. Ворфа, знаменують загальнопарадигмальний зсув науки в бік загального екологізму буття (Ф. Капра). Цілком суголосною з наведеними міркуваннями є праця Н. С. Кудрявцевої, у якій раціоналістичний скептицизм до теорії мовної відносності поступається вдумливому аналізу емпіричних даних та роздумам над питаннями загальнонаукового та методологічного характеру.

Ідея про вплив мови на мислення, відома з часів Платона й Арістотеля, належить до тих проблем, які розглядаються сьогодні в межах теорії мови, але за характером і масштабом відповідних досліджень є значущими як для всього широкого спектра мовознавчих дисциплін, так і для гуманітарної науки в цілому. Відома в сучасному мовознавстві як мовна відносність, або гіпотеза Сепіра — Ворфа, ідея про те, що мова впливає на спосіб нашого мислення, виразно окреслилася на вітчизняній науковій ниві ще в XIX ст., коли видатний український дослідник О. О. Потебня розвинув учення про мову як про «умову

прогресу народів» і визнав кожную мову особливим, індивідуальним шляхом до істини. Ствердивши, що категорії науки й філософії виростають з розумових досягнень, відбитих у системах природних мов, О. О. Потебня випередив думку Б. Ворфа про мовну зумовленість розумового світу людини, а також висловлену американським лінгвістом ідею про те, що математика, символічна логіка й філософія — це всього лише особливі відгалуження природних мов. Наголошуючи на психологічній сутності мови, О. О. Потебня визнавав мову доступним спостереженню відображенням психологічних переживань людини, що привело до виділення ним у слові особливої внутрішньої форми, тобто психологічно наочного уявлення про об'єкт, позначуваний словом, саме в тому аспекті, який здійснює на людину найсильніший емоційний вплив. Інтерес і увага до цих аспектів взаємозв'язку мови й мислення великою мірою властиві сучасній когнітивній лінгвістиці з її ставленням до мови як до засобу об'єктивації ментального світу людини та кодування її знання про зовнішній світ. Водночас відповідне бачення мовної семантики істотне й потрібне не лише для лінгвістики, а й для теорії і практики перекладу, адже дозволяє враховувати ті відмінності між оригіналом і його іншомовним відтворенням, що визначаються так званими мовнозалежними особливостями світосприйняття.

Оцінюючи працю Н. С. Кудрявцевої у світлі зазначеного вище, можемо стверджувати, що об'єкт її розвідки цілком відповідає актуальним завданням дослідження мови, а також є відчутним внеском у розроблення принципів адекватного перекладу з однієї мови на іншу. Передусім це стосується вивчення

здіяних до аналізу індоєвропейських мов (давньоіндійської, грецької, латинської, англійської, німецької, української, російської та принагідно також деяких інших). Рецензована монографія є першим у вітчизняному мовознавстві системним аналізом дії принципу мовної відносності на рівні дискурсу взагалі і філософського дискурсу зокрема. Як відомо, крім суто номінативних, філософська термінологія виконує також і пізнавальні функції, виступаючи джерелом певного світоглядного знання. Дуже вдало характер цієї термінології розкривається вже самою обкладинкою монографії із зображенням різномовних позначень філософських категорій онтології: простору, часу, причини і руху.

Обираючи одиниці з метою мовно/культурно-специфічного висвітлення, авторка виходила передусім з їх відношення до базового, а отже, такого, що сприймається як універсальний, рівня людського досвіду. Як відомо, найуспішніші сучасні релятивістські проекти були здійснені саме в доменах простору й часу, до яких долучаються вже достатньо розроблені домени руху і причинно-наслідкових зв'язків. Природно, що відповідні категорії є настільки базовими і для філософських досліджень, що будь-яка метафізична концепція очікувано міститиме їх. Ще одним важливим чинником вибору стало відзначене в попередніх розвідках збереження філософськими термінами своїх генетичних зв'язків, завдяки чому для лексики з філософсько-категоріальним значенням не є характерною втрата своєї морфемно-семантичної внутрішньої форми. Саме тому така лексика, з одного боку, може бути об'єктом онтологічної етимології, сутність якої, за В. М. Топоровим, полягає в установленні прямої залежності між структурою семантичної парадигми слова і правилами синтагматичного розгортання цієї структури у відповідному тексті. З другого боку, ця лексика уможливує вихід на дискурсивний рівень відносності через розгляд відповідних позначень як репрезентантів мовно-специфічних абстрактних понять, що зумовлюють зміст відповідних концепцій та особливим чином формують дотичний онтологічний дискурс. Нарешті, вирішальним при

відборі з низки синонімічних одиниць стало набуття тим чи іншим словом термінологічної функції власне у філософському дискурсі, що особливо важливо при перекладі іншими мовами, адже вимагає розуміння того, чому в оригіналі використовується саме це слово, а не будь-яке інше, і якою мірою можливо його відтворити на іншому мовному тлі.

Крім ключової онтологічної термінології аналізованих мов (дінд. *ākāśāḥ*, *dik*, *rajaḥ*, гр. *χώρα* (*χώρα*), лат. *spatium*, англ. *space*, нім. *Raum*, укр. *простір*, рос. *пространство*; дінд. *kālah*, гр. *χρόνος*, лат. *tempus*, англ. *time*, нім. *Zeit*, укр. *час*, рос. *время*; дінд. *ga-tiḥ*, гр. *κίνησις*, лат. *motus*, англ. *motion*, нім. *Bewegung*, укр. *рух*, рос. *движение*; дінд. *hetū*, гр. *αἰτία*, лат. *causa*, англ. *cause*, нім. *Ursache*, укр., рос. *причина*), Н. С. Кудрявцева залучила до розгляду релевантні семасіологічні паралелі (дінд. *lōkāḥ*, *ulōkāḥ* «місце, простір», гр. *χάος* «місце, місцевість», гр. *σφαῖρος* «єдиний сферичний простір»; гр. *τόπος* «місце; місцевість, область, країна; простір», гр. *καιρός* «належна пора, зручний момент; час», англ. *time* «час, визначений час»; дінд. *hetūta*, *hetūtvā* «причинність», гр. *αἶσα* «частина; доля; причина», нім. *Sache* «річ, справа»), а також синонімічні одиниці, які, однак, виявляють зв'язок з відмінними структурами на поняттєвому рівні (лат. *locus* «місце; місцевість»; дінд. *vēlā* «проміжок часу; час», укр. *верем'я* «погода; гарна погода»; гр. *φορά* «переміщення»). Це дозволило зробити належне фактографічне обґрунтування запропонованих авторкою ментальних структур, відтворених на основі внутрішньої форми розглянутих термінів.

Концептуальний аналіз внутрішньої форми термінів у контексті історико-етимологічних гнізд із застосуванням теорії лексичних концептів і когнітивних моделей (ЛККМ) В. Еванса (2004, 2005, 2009) ґрунтується на засадничому для когнітивної лінгвістики розумінні системи значень багатозначного слова як радіальної поняттєвої категорії. Запропонувавши розглядати слова як радіальні категорії, Дж. Лакофф надав таке їх розуміння, згідно з яким окремі значення слова, тобто лексичні

концепти, організуються навколо одного — центрального, або прототипного, значення. У той час як лексичний концепт є компонентом мовного значення, когнітивна модель, до якої інтегруються взаємопов'язані лексичні концепти, виявляється елементом поняттєвої системи і репрезентує засіб моделювання структур поняттєвого рівня. Форми відкритого класу, якими є розглянуті в монографії терміни, окрім кодування мовного значення, також слугують «місцями доступу» (access sites) до пов'язаних з ними концептуальних структур і опосередковують завдяки асоційованим з цими формами лексичним концептам взаємодію між мовною і поняттєвою системами. Отже, ключовим для рецензованої праці є розуміння значення, сформульоване С. А. Жаботинською: «значення є тим концептом, що виражається за допомогою знаків мови»¹.

Важливість історико-етимологічних гнізд як об'єкта когнітивно орієнтованих досліджень внутрішньої форми слів відзначала Т. О. Черниш, яка вказала на можливість використання таких гнізд як підґрунтя для реконструкції фрагмента мовної картини світу. Тому цілком виправданим є застосування Н. С. Кудрявцевою діахронічного підходу з метою відтворення лінгвокультурної специфіки відповідних філософських картин світу. Оцінюючи те, як авторка розв'язує завдання встановлення та концептуального аналізу історико-генетичних гнізд, слід відзначити її фахову ерудицію та ґрунтовну обізнаність з принципами когнітивного підходу до мови, що стало запорукою успішного застосування нею обраної методики когнітивного моделювання для з'ясування мовно-специфічних особливостей концептуалізації. Крім цього, у методологічному плані позитивне враження справляє врахування і ретельне вивчення конкретно-мовних філософських контекстів, а також, що особливо важливо для перекладу,

фокусування на пов'язаній з терміном концептуальній структурі, а не на мотиваційній ознаці, яку майже неможливо відтворити іншою мовою. Слід відзначити й усвідомлення Н. С. Кудрявцевою кореляції мовних і культурних впливів, адже це не дозволяє з упевненістю визначити, що саме — мова чи культура — стає визначальним чинником специфічних особливостей концептуалізації. Це дає підставу оцінювати зроблені нею висновки як цілком суголосні з результатами останніх релятивістських досліджень, які тяжіють до пов'язання суто мовних і культурних особливостей, що формують когнітивний стиль носіїв різних мов.

Нарешті, варто згадати й те, що рецензована монографія продовжує і творчо розвиває кілька конкретних напрямів вітчизняних порівняльно-історичних розвідок індоевропейських мов: це насамперед історико-етимологічне дослідження генези філософської термінології, здійснене Т. А. Харитоновою, а також засади того варіанта гніздового підходу до вивчення лексики споріднених мов, який, починаючи з другої половини 60-х років XX ст., розвивав у своїх працях (включаючи «Етимологічний словник української мови») О. С. Мельничук, а разом з ним — В. Т. Коломієць і пізніше Т. О. Черниш.

Рецензована монографія свідчить про важливість зв'язку між теоретичною лінгвістикою і практикою перекладу. Власний досвід авторки в галузі перекладу філософської літератури дозволив їй сформувати унікальний погляд на сутність порушених у праці проблем. Звідси й залучення матеріалу, пов'язаного з перекладними еквівалентами філософської термінології, і вдале поєднання двох аспектів у здійсненому нею дослідженні — когнітивно-релятивістського і транслятологічного.

Підсумовуючи, зауважимо, що книжка, без сумніву, стане в пригоді фахівцям із загального мовознавства, когнітивної лінгвістики, перекладознавства, усім, хто цікавиться філософією, а також функціонуванням мови як посередника між людиною і світом.

В. УЩИНА
(Луцьк)

¹ Жаботинская С. А. Концепт/домен: матричная и сетевая модели // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 2009. — Т. 1. №168. — С. 254.

Дочу А. Р.

МОВНІ КОНТАКТИ І ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ТЕМАТИЧНИХ ГРУП ЛЕКСИКИ (на матеріалі англійського орнітонімікону)

К.: Наук. думка, 2017. — 206 с.

Дослідження мовних контактів, породжуваних ними явищ і процесів мають давню історію і є традиційними для мовознавства. Серед проблем лінгвістичної, зокрема лексичної, контактології чи не найактивніше сьогодні опрацьовуються механізми та способи адаптації лексичних запозичень на матеріалі різних мов. Аналіз сучасних процесів запозичення, що є значущими з огляду на розширення ареалів мовних взаємопроникнень і взаємовпливів, у зіставленні з відповідними процесами минулих етапів розвитку мови дає змогу простежити тенденції мовного поступу, з'ясувати співвідношення внутрішньо- і зовнішньомовних ресурсів у формуванні різних лексичних груп у певні періоди життя мови.

Теоретично будь-яка мова може містити необмежену кількість запозичень. Проте в кожній мовній системі діють внутрішні закономірності, які обмежують її наповнюваність чужими елементами, що зумовлює різну сприйнятливості мов до запозичень. Англійська мова належить до мов з дуже високим відсотком запозичень, який спричинений історичними умовами розвитку країни, що приводили до численних безпосередніх мовних контактів. Хрестоматійна цифра 30% на позначення кількості питомих англійських слів дає підстави стверджувати, що англійська лексична система має гібридний характер, а запозичення є домінантним способом збагачення словникового складу цієї мови. Тому виправданими є теоретичні дослідження запозичень як наслідку мовних контактів, їх рухомості у процесі мовної еволюції на матеріалі англійської мови.

Особливо важливим для подібних досліджень є опрацювання тих тематичних груп лексики, які характеризуються давністю виникнення, тісними і

при цьому історично змінними зв'язками з автохтонними і зовнішніми народними джерелами, певною стійкістю до іншомовних впливів. Тематичну групу англійських орнітонімів цілком обґрунтовано обрано об'єктом розгляду в монографії А. Дочу, яка є актуальною як у плані дослідження конкретного мовного матеріалу, так і в площині розв'язання низки завдань теоретичного характеру.

Дослідження виконано на багатому фактичному матеріалі, дібраному з тлумачних, історичних, етимологічних, термінологічних, діалектних, перекладних словників, енциклопедичних джерел і спеціальних посібників. Переконливою є й кількісна репрезентація сформованого корпусу назв птахів: 1158 одиниць, з яких 574 — іншомовного походження.

А. Дочу випрацьовує власне бачення давно відомих, але досі неусталених у мовознавстві термінів. На основі аналізу різних типів лексичних мікросистем, а також підходів мовознавців до їх розмежування і застосування при дослідженні конкретного мовного матеріалу, зокрема назв птахів, авторка доходить науково обґрунтованого висновку про доцільність розгляду орнітонімів як тематичної групи (с. 11-12). Зазначену групу вона розуміє досить узагальнено як сукупність матеріальних денотатів, об'єднаних темою «птах», указуючи при цьому на перерахування як форму впорядкування денотатів у групі і різнотипність відношень між членами групи (наприклад, рід — вид). Такий підхід до розуміння внутрішньої організації досліджуваної тематичної групи можна кваліфікувати як дещо спрощений, адже якщо виходити з наукової класифікації орнітонімів, то для неї характерна дуже суворієрархічна структура, яка враховує основні таксономічні катего-

рії в систематиці птахів. З огляду на це тематична група назв птахів, позамовна за критерієм виділення, мала б складатися з численних тематичних підгруп, для опису яких знадобилися б глибокі знання особливостей самих денотатів, а це вивело б дослідження за межі мовознавства. Тому обране авторкою трактування тематичної групи можна вважати евристично виправданим і продуктивним саме для лінгвістичного аналізу орнітонімів передусім іншомовного походження та їх впливу на склад і структуру досліджуваної тематичної групи.

Ключовим для всієї праці є термін «запозичення». Попри велику кількість досліджень, присвячених іншомовному слову, теоретичні питання запозичення й адаптації іншомовної лексики досі залишаються спірними. А. Дочу обирає як робоче зручне при дослідженні мовних контактів тлумачення запозичення і як процесу іншомовних впливів, і як його результату. Висвітливши типологію мовних запозичень, авторка докладно розглядає кальки (як приховані запозичення) і їхні типи, а також слова-гібриди, виокремлює проникнення з-поміж власне запозичених слів. Певною мірою наукова новизна властива авторському трактуванню терміна «екзотизм», який уточнено в монографії.

Загалом у праці враховано різні підходи до характеристики орнітонімів індоевропейських, зокрема германських, мов, а також напрацювання українських і зарубіжних (переважно російських та американських) лінгвістів з проблем мовних контактів і запозичень.

А. Дочу простежує динаміку формування тематичної групи орнітонімів давньоанглійського та середньоанглійського періодів, способи словотворення, адаптації запозичених назв птахів і семантичні процеси, які їх супроводжували. Невеликий відсоток запозичених слів, що є результатом виявленої авторкою тенденції до використання власних ресурсів для збагачення лексики в давньоанглійський період, як і поступове збільшення кількості запозичень у середньоанглійському і новоанглійському періодах, можна вважати універсальною схемою поповнення різномовних тематичних груп лексики. Крім цього, саме найдавніші періоди розвитку мов були часом формування каркасів лек-

сичних груп, які утворювалися на основі питомої найуживанішої лексики, про що свідчить матеріал рецензованої монографії. Загалом тематична група орнітонімів — це здебільшого лексика спеціальна, що становить периферію словника. Відсоток загальновідомих назв птахів, що входять до базової лексики, у будь-якій мові дуже незначний. Так, пересічний носій української мови знає не більше тридцяти назв птахів, а окремі групи мовців — мисливці, лісівники та ін. — не більше шістдесяти (за даними анкетування В. Куйбіди та О. Глоби). На це ж указує також досить обмежене використання назв птахів у фольклорних текстах. В англійських народних піснях, наприклад, немає добре відомих горобця, галки, іволги, павича, сокола, щигля чи яструба¹. Тому можна вважати, що вплив позамовних чинників на мотивацію більшості орнітонімів зведений до мінімуму, а власне мовні процеси (парадигматичні відношення, розвиток семантичного словотворення, ієрархія мотиваційних ознак) репрезентовані в цій тематичній групі досить широко. Усе це дає підстави для виявлення мовних універсалій саме на матеріалі цієї, як і подібних, груп лексики.

При дослідженні тематичної групи орнітонімів окремо виділяється проблема мотивованості найменувань птахів. Мотивоване слово, зв'язок між звучанням і значенням якого встановлюється з оперттям на мовні й позамовні чинники, містить ознаку позначуваного, що лежить в основі номінації. Закріплення мотивуючих ознак у значенні слів є результатом осмислення довкілля носіями мови. Тому дослідження особливостей мотивації назв птахів безпосередньо пов'язане з осмисленням способів членування семантичного континууму. А. Дочу провела мотиваційний аналіз давньоанглійських орнітонімів, виділивши основні мотивувальні ознаки назв птахів цього періоду. Мотивованість орнітонімів наступних періодів розвитку англійської мови не була предметом окремого розгляду в монографії, мабуть, через те, що запозичення часто

¹ Див.: Хроленко А. Т. Словарь языка фольклора как база этнолингвистических исследований // Слово и культура. — М., 1998. — Т.2. — С. 289.

немотивовані, однак можна припустити, що для подальших етапів мовного розвою основні мотивувальні ознаки залишилися незмінними. Універсальними вони мали б бути і для відповідних тематичних груп інших мов. Змінилися б, очевидно, лише кількісні показники, які свідчать про ступінь мотивованості орнітонімної лексики відповідних періодів. Різною була б також кількісна дистрибуція різночасових мотивованих лексем за типами мотивованості з огляду на фонетичну, морфологічну і семантичну організацію орнітонімів.

Якісний і кількісний аналіз запозиченої орнітонімної лексики середньоанглійського періоду, здійснений у монографії, підтвердив висловлену понад сто років тому думку англійського дослідника Логана Сміта про те, що прогрес англійської мови є не результатом розквіту, а наслідком двох національних лих — датського вторгнення і нормандського завоювання². Саме позамовними чинниками авторка пояснює проникнення французьких, латинських і скандинавських запозичень у середньоанглійську орнітонімну лексику (с. 61-62).

Дещо іншими є позамовні (економічні, політичні, культурні, глобалізаційні) передумови поповнення тематичної групи орнітонімів словами з індоевропейських та неіндоевропейських мов у новоанглійський період. Більшість запозичень цього етапу розвитку англійської мови А. Дочу кваліфікує як непрямі (с. 129). Трапляються також екзотизми (с. 133). Екзотизми як загальмовані запозичення утворюють окрему групу орнітонімів із нульовою адаптацією, проте дискусійною є проблема їхньої кваліфікації, адже непрямыми чи дистантними запозиченнями екзотизми можна вважати лише з певним застереженням. Наприклад, запозичення з мови маорі є результатом безпосереднього контакту двох мовних систем — англійської мови в її новозеландському варіанті й маорійської — другої офіційної мови Нової Зеландії. Такі запозичення зумовлені внутрішньою потребою носіїв територіального варіанта англійської мови позначати до-

бре їм відомі об'єктивно існуючі реалії довкілля. Тому, скажімо, орнітонім *kaka* в новозеландському варіанті англійської мови — внутрішня реалія зі своєю особливою прагматичною оцінкою і культурною значущістю. Для британського чи американського варіантів англійської мови він є зовнішньою реалією — фрагментом чужої картини світу, яку легко розпізнати через її незасвоєність, невідповідність структурно-звуковому ладу англійської мови. Водночас ця лексема може вважатися інтернаціоналізмом, оскільки запозичена й іншими мовами, уживається не лише в спеціальній літературі, але й засвідчена в загальномовних лексикографічних працях. Так, сучасні словники російської мови вже фіксують відповідники цього екзотичного орнітоніма як (*попугай*) *кака*.

Особливості територіального розмежування лексики — окрема проблема, яка особливо важлива для англійської мови з її територіальною розпорошеністю і побутуванням у різних варіантах. Окремі аспекти цієї проблеми в межах аналізованого матеріалу висвітлює дослідження орнітонімів-регіоналізмів (с. 103-105). Однак значно складнішими є процеси витіснення загальноживаних (серед них і запозичених) англійських орнітонімів територіальними новотворами чи запозиченими назвами у варіантах англійської мови³, як і згадувана вище проблема поповнення англійської мови через територіальні варіанти і пов'язані з цим різні аспекти адаптації запозичень, не лише структурно-семантичні, а й функційні. Цих питань дослідниця торкається лише спорадично, наводячи приклади окремих питомих орнітонімів, витіснених запозиченнями-регіоналізмами (с. 106).

Аналіз особливостей функціонування слів в усному мовленні і діалектах підтверджує думку про те, що існує часово-локальна вісь входження запозиченої лексики в англійську мову. Шлях запозичення в літературну мову може пролягати і через діалект, тоб-

² Smith L.P. The English Language. — London, 1912. — P. 18.

³ На що вказує американський дослідник Р. Бенкс у праці «Obsolete English Names of North American Birds and Their Modern Equivalents» (електронний ресурс: <http://www.pwrc.usgs.gov/research/pubs/banks/obsall.htm>)

то через подвійне запозичення — зовнішнє і внутрішнє. Це добре усвідомлює авторка, указуючи на можливість лінгвогеографічної локалізації місця контакту і зв'язок з діалектами (або й з іншими ідіомами, такими як професійний соціолект) у межах континууму мови-реципієнта (с. 98). Крім цього, слід урахувувати й те, що вживання слів в усному мовленні завжди випереджає їхню лексикографічну фіксацію. Словники можуть реєструвати лексику, яка вийшла чи майже вийшла з ужитку, або не засвідчувати вживаних слів. Особливо цінною для аналізу є та частина запозичень, що перейшла в узус, тобто адекватно сприймається й активно побутує в мовленні. Отже, потрібен двобічний підхід до дослідження процесу засвоєння запозичень: і в системі мови, і з огляду на використання її носіями. Оскільки лише кількісно обмежена частина тематичної групи назв птахів має широке застосування в усному мовленні, важливо брати до уваги професійне мовлення орнітологів, як і загалом розвиток орнітології як науки, відображений у відповідних наукових текстах і найсучасніших орнітологічних реєстрах, що можна вважати чи не основним позалінгвальним чинником формування тематичної групи орнітонімів новітнього етапу розвитку англійської мови.

У монографії докладно висвітлено процес запозичення й адаптації орнітонімів англійської мови, які за ступенем засвоєння А. Дочу традиційно поділяє на повністю і частково адаптовані, але при аналізі враховує всю складність асиміляції запозичень, що містить фо-

нетичну, графічну, граматичну, семантичну, стилістичну адаптацію, розвиток синтагматичних і парадигматичних зв'язків. Такий підхід до дослідження дав змогу авторці дійти науково обґрунтованих висновків щодо складу, структури, особливостей становлення тематичної групи орнітонімів англійської мови, ролі мовних контактів і запозичень у цьому процесі. Скрупульозний кількісний аналіз різних груп досліджуваної лексики (за походженням, типом, ступенем адаптації тощо) виявляє масштаби та інтенсивність іншомовних впливів на орнітоніми різних періодів розвитку англійської мови.

Певну наукову і прикладну значущість має «Словник запозичених назв птахів англійської мови», уміщений у Додатку до рецензованої праці (с. 167-204).

Загалом дослідження обраної тематичної групи лексики в історичній перспективі дає змогу простежити не лише її становлення, але й перенести результати дослідження на всю систему запозичень англійської мови, а також вибудувати теоретичне підґрунтя для подібного аналізу запозичень у складі тематичних груп інших мов. З огляду на це праця А. Дочу може бути цікава не тільки мовознавцям, що досліджують проблеми лінгвістичної контактології, історичної лексикології, але й студентам, аспірантам, учителям, які цікавляться історією становлення лексичної системи англійської мови і тим, яку роль мовні контакти відіграють у цьому процесі.

З. КОЦЮБА
(Дрогобич)

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ У ФІЛОЛОГІЇ: СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА ЮРІЯ ОЛЕКСІЙОВИЧА ЖЛУКТЕНКА: МАТЕРІАЛИ ВСЕ-УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ (ЛЬВІВ, 2–3 ЖОВТНЯ 2015 Р.)

Л. : Дослідно-видавн. центр Наук. т-ва ім. Шевченка, 2017. — 294 с., VI с. іл.

2015 рік для багатьох мовознавців України був роком Ю. О. Жлуктенка, столітній ювілей якого відзначили найбільші університети країни: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка та Львівський національний університет ім. Івана Франка. Особливо широко й урочисто ці заходи проходили у Львівському університеті, свідченням чого є рецензована книжка. Безсумнівна заслуга в організації Львівської Всеукраїнської наукової конференції та публікації цієї книги належить її ініціатору — доктору філологічних наук, професору, академіку АН ВШ України, завідувачі кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики ім. Григорія Кочура Львівського університету і вдячній учениці та послідовниці Ю. О. Жлуктенка Роксолані Петрівні Зорівчак.

Структурно книжка складається з передмови, шести розділів, анотації на десяти найуживаніших мовах світу, коротких відомостей про авторів статей та іменного покажчика.

Розділ «Інтелектуальна біографія професора Юрія Олексійовича Жлуктенка» відкриває стаття О. І. Чередниченка «Наукова спадщина Ю. О. Жлуктенка в контексті розвитку філології XX століття» (с. 7–14). Її автор наголошує, що «Юрія Олексійовича не можна вважати лише германістом, оскільки він працював на суміжжі кількох філологічних спеціальностей, був визначним фахівцем у галузях загального і германського мовознавства, соціолінгвістики, порівняльно-історичного і типологічного мовознавства, перекладознавства, а також дидактики іноземних мов, зокрема української як іноземної» (с. 7). Здобутки професора в усіх цих галузях і досліджує О. І. Чередниченко, зупиняючись на низці основних фундаментальних праць ученого.

Автор статті полемізує з

Ю. О. Жлуктенком, викладаючи його погляди на поняття адекватності й еквівалентності перекладу. Однак усе ж визнає, що «той факт, що серед українських перекладознавців Ю. О. Жлуктенко першим зосередив увагу на проблемі співвідношення цих двох категорій, обговорення яких ще не завершено, свідчить лише про передбачливість ученого, його вміння спонукати до нової дискусії» (с. 13).

Н. Ю. Жлуктенко, донька професора, визначила жанр своєї статті «Юрій Жлуктенко: особиста історія крізь призму історичного часу» (с. 15–24) як «стилий науково-біографічний огляд», «розвідка-спогад» та ширше — «наукова біографія» (с. 16). Деякі сторінки статті гірко читати від усвідомлення того, яким тернистим і болючим був шлях цієї Людини до вершин науки. Шлях у літературознавство Ю. Жлуктенку брутально закрили відразу після закінчення університету. Але талант і наполегливість молодого випускника знайшли вихід у іншій галузі філологічних наук — у мовознавстві. Успіх з часом прийшов. Як видається, тезу французького історіографа О. Тьєрі — «аби домогтися успіху, людина має народитися у відповідний час», — яку записав у 1950-х роках до свого записника Ю. Жлуктенко (див. с. 20), спростовували люди непересічні, спростував і сам Ю. Жлуктенко. Хіба можна сказати, що Т. Шевченко або Ю. Шевельов народилися у відповідний час? Доречнішою видається думка Ліни Костенко, повторена Р. Зорівчак у цій книжці «Ще не було епохи для поетів, але були поети для епох» (с. 43).

Центральне місце в першому розділі, як, власне, і в усій книжці, займає дослідження Р. П. Зорівчак «Україністика в інтелектуальному життєписі професора Юрія Олексійовича Жлуктенка: до сторіччя від народження»

(с. 25–47). У ньому підкреслюється роль Ю. О. Жлуктенка у відродженні та становленні української філологічної науки, розвитку й посиленні інтелектуального потенціалу факультету романо-германської філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Р. П. Зорівчак детально висвітлює науково-методичну діяльність професора, акцентує увагу на внеску вченого в контрастивну лінгвістику, започатковану ним ще 1960 р. «Порівняльною граматикою англійської та української мов». Працю в цій ділянці мовознавства, як наголошує автор статті, було продовжено в період його плідної діяльності у відділі романських і германських мов, який він очолював в Інституті мовознавства АН України. Не оминає Р. П. Зорівчак головної ділянки досліджень Ю. О. Жлуктенка — взаємодії мов, зокрема української та англійської на теренах США й Канади, а також теоретичних узагальнень, викладених ученим у його монографії «Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики» (К., 1966). Дивно, але праця «Лингвистические аспекты двуязычия» (К., 1974) чомусь випала з поля зору дослідниці. Згадуються у статті і праці з варіантології, виконані під керівництвом і за участю Юрія Олексійовича. Але найбільше уваги авторка приділила доробку професора в царині перекладознавства та його художнім і науковим перекладам з багатьох європейських мов. Приділено увагу також внеску науковця в українське перекладне словникарство, зокрема англо-українським та українсько-англійським словникам за участю Ю. О. Жлуктенка.

Можна сказати, що авторці вдалося осягнути неосяжне — висвітлити всю наукову та перекладацьку спадщину вченого, а відтак, на нашу думку, назва статті не повністю охоплює те, що викладено в ній.

Стаття О. Ю. Васильченко «Yuriy Zhluktenko: a great man with simple ways» (с. 48–53) містить спогади авторки про Ю. О. Жлуктенка, які охоплюють тридцятирічний період (з кінця 1960-х рр. до 1990 р.). Це хвилююча розповідь однокурсниці Н. Ю. Жлуктенко, а згодом його аспірантки, яка мала щастя спілкуватися з ученим не лише як з науковим керівником, а й у родинному колі своєї

найближчої подруги. Це щира сповідь про вплив професора Ю. О. Жлуктенка на формування особистості та наукового світогляду авторки статті.

У статті А. П. Гризуна «Мислитель. Интеллигент. Добротворець» (с. 54–56) викладено спогади поета з Сум про співпрацю з Юрієм Жлуктенком над перекладом фризської поезії на українську мову, яка завершилася посмертно виданою збіркою «Над озерами білі вітрила» (К., 1997), високо оціненою в Нідерландах. До загалом цікавих спогадів вкралися деякі неточності: М. М. Дудченко не був аспірантом Ю. О. Жлуктенка, Юрій Олексійович виступав першим опонентом на захисті його кандидатської дисертації. Професор укладав українсько-англійські та англо-українські словники, німецько-українського словника у його доробку немає.

У статті М. Е. Білінського «Some memories with just one encounter. My Yuriy Zhluktenko» (с. 57–62) «здійснено спробу деконструкції творчості Юрія Жлуктенка» (с. 62). Автор зосереджується на нез'ясованих для нього питаннях лексикографічної та соціолінгвістичної частин спадщини вченого. «Нині ми дивовижно мало знаємо про ранній період англо-української лексикографії» (с. 58), — стверджує М. Е. Білінський, після чого починає викладати відоме йому, поєднуючи реальні факти з відвертим вимислом.

На нашу думку, слід висвітлити дійсні реалії, пов'язані з започаткуванням перекладного англо-українського та українсько-англійського словникарства в Україні. Погоджуємося з автором, що англійську мову як предмет у школах України почали широко впроваджувати після Другої світової війни. Проте в деяких елітних школах Києва її викладали з першого класу ще до війни. Крім цього, до 1917 р. англійську мову вивчали в гімназіях та університетах. Саме тому М. Я. Калинович, якого згадує автор статті, добре знав англійську мову і перекладав художню літературу з неї. З моменту заснування в Київському університеті факультету західноєвропейських мов і літератур він читав на ньому курс загального мовознавства. Добре розуміючи потребу в перекладних словниках, Михайло

Якович розпочав роботу з укладання англо-українського словника. До цієї праці він залучив також студентів-англів, які допомагали своєму педагогу, розписуючи перекладені з англійської на українську мову твори художньої літератури. Зі слів Ю. О. Жлуктенка та онуки М. Я. Калиновича Л. Р. Калинович нам відомо, що на самому початку літа 1941 р. роботу над рукописом англо-українського словника було завершено. Михайло Якович передав його вченому секретареві Інституту мовознавства й узяв у того розписку про отримання рукопису. На жаль, у період окупації Києва рукопис безслідно зник. Зникнення його зовсім не пов'язане зі смертю М. Я. Калиновича у 1949 р., як гадає М. Е. Білінський (с. 58).

1948 р. вийшов друком перший Англо-український словник на 50 тис. слів, укладений М. Л. Подвезьком¹. 1959 р. цей же автор опублікував шкільний Англо-український словник на 25 тис. слів. На той час М. Л. Подвезько очолював у видавництві «Радянська школа» редакцію іноземних мов. 1952 р. це видавництво опублікувало Українсько-англійський словник на 60 тис. слів, автором якого вказано М. Л. Подвезька. Тому твердити, що реєстр словника збільшився на 10 тис. слів порівняно зі словником 1948 р. (с. 58), некоректно, бо це перший в Україні Українсько-англійський словник (а не Англо-український). До цього слід додати ще й таке. У передмові до першого видання цього словника читаємо: «У попередній технічній підготовці частини рукопису словника допомагали молоді викладачі, аспіранти і наукові працівники Ю. О. Жлуктенко,

М. І. Балла, Є. С. Лялько, Р. Г. Зятковська і Л. П. Мостицька, що укладач вважає своїм обов'язком відмітити з почуттям глибокої вдячності» (с. 4). У другому виданні цього словника (К., 1957) слова подяки вже відсутні. Зі слів Ю. О. Жлуктенка нам відомо, що всі зазначені в подяці особи розписували картотеку до цього словника. Причому лівова частка роботи була здійснена саме Ю. О. Жлуктенком.

Так само некоректно говорити про збільшення на 5 тис. статей корпусу Англо-українського словника (К., 1974) порівняно з виданням 1952 та 1957 рр. (с. 59). Цей словник можна було б порівняти з Англо-українським словником 1948 року видання, а не з Українсько-англійським. І зовсім дивною видається вигадка М. Е. Білінського про нібито укладений Н. Биховець Англо-український словник за редакцією Ю. О. Жлуктенка та про недоліки якого останній згадує в листі до Р. П. Зорівчак. Н. Биховець одноосібно не уклала і не видавала словників. Вона була членом авторського колективу, який очолював Ю. О. Жлуктенко як відповідальний редактор та одночасно один з чільних авторів шкільних Англо-українського (1978, 1984, 1991, 1994) та Українсько-англійського (1982, 1987) словників.

У листі до Р. П. Зорівчак від 15 липня 1974 р., опублікованому в цій книжці (с. 237), Ю. О. Жлуктенко пише про Англо-український словник М. Л. Подвезька та М. І. Балли (К., 1974), який вийшов за загальною редакцією Юрія Олексійовича: «Словник, який я Вам послав, на жаль, дуже поганий. Дуже велика кількість моїх виправлень лишилася неприйнятною до уваги. Видавництво дуже поспішало, але в цілому видання затяглося на багато років. А хоч поганий, словник такий був потрібен» (с. 237).

Другий розділ книжки «Соціолінгвістика» складається з трьох статей і починається з дослідження Б. М. Ажнюка «Ю. О. Жлуктенко і сучасна українська соціолінгвістика» (с. 63–70). У ній йдеться про вплив праць Ю. О. Жлуктенка на розвиток соціолінгвістики в Україні в 1960–1980 рр. Автор наголошує, що на той час «стилістика соціолінгвістичних праць у

¹ Подвезько Михайло Леонтійович (14.XI.1901–30.XII.1978). Народився в с. Рябушках (тепер Лебединського р-ну Сумської обл., а не в с. Дружківка Чернігівської обл., як указує М. Е. Білінський; до речі, серед населених пунктів Чернігівської обл. села Дружківка взагалі немає). Закінчив Український інститут лінгвістичної освіти у Харкові (1935). Викладав англійську мову в середніх школах і вузах Києва (1935–1941), Кварелі та Кутаїсі (1941–1944). З 1945 р. і до смерті — на редакторській і лексикографічній роботі. Очолював редакцію іноземних мов видавництва «Радянська школа» (Київ) (див. також: УРЕ, 1963, т. 11, с. 288).

СРСР була агресивною» (с. 64). На противагу цьому професор «не вважав за можливе вести наукову полеміку в пропагандистському стилі» (там же). Б. М. Ажнюк називає кілька праць Юрія Олексійовича, зосереджених на розгляді питань соціолінгвістики, підкреслює, що перекладена Ю. О. Жлуктенком книжка У. Вайнрайха «Языковые контакты» (1981) дала «важливий поштовх розвитку української соціолінгвістики на кілька подальших десятиліть» (с. 65). Проте він оминає увагою індивідуальні монографії науковця «Мовні контакти: проблеми інтерлінгвістики» (К., 1966) та «Лингвистические аспекты двуязычия» (К., 1974), колективну монографію за редакцією Ю. О. Жлуктенка і за його участю «Языковые ситуации и взаимодействия языков» (К., 1989), написані ним розділи до монографій, зокрема: Теория языкового планирования // Современное зарубежное языкознание / За ред. О. С. Мельничука (К., 1983), Теоретичні проблеми свідомого впливу на мову // Передмова до кн.: Семенець О. Є. Соціальні проблеми і мовна дійсність (К., 1984) та цілу низку статей — усього близько 20 публікацій (з яких 8 монографій). З огляду на це видається дещо некоректною думка автора статті про те, що «внесок Ю. О. Жлуктенка в українську соціолінгвістику можна стисло схарактеризувати латинською приказкою “Non multum, sed multa”» (с. 63). Насправді з цієї проблематики Юрій Олексійович писав багато, і внесок його в українську соціолінгвістику справді вагомий. Наведена Б. М. Ажнюком фінальна частина статті Ю. О. Жлуктенка «Сучасні проблеми теорії і практики мовного планування» (1990) звучить як заповіт мовознавця, а сформульовані в ній положення і досі є актуальними.

Ф. С. Бацевича на написання статті «Мовленнєвий жанр і соціальні статуси учасників спілкування (в аспекті соціолінгвістичної теорії Ю. О. Жлуктенка)» (с. 71–80) надихнула праця вченого «Органічність мови як соціолінгвістичний параметр багатомовної ситуації» (1987), де, як вважає автор статті, висловлено «важливі ідеї українського вченого, які стосуються комунікативних аспектів соціолінгвістичної теорії» (с. 71). Ф. С. Бацевич стверджує:

«Фактично на початку формування ідей комунікативної лінгвістики й лінгвістичної прагматики в Україні вчений формулює надзвичайно плідну ідею *органічності мовлення* і комунікації, яка з плином часу стає однією з найперспективніших концепцій у дослідженні кооперативного міжособистісного й міжкультурного спілкування і, звичайно, важливим показником якості перекладу» (с. 71). Як вважає Ф. С. Бацевич, думки, висловлені Ю. О. Жлуктенком у згаданій статті, — «це прямий вихід на теорію мовленнєвих жанрів» (с. 72). Саме аналізу та виявленню соціальних чинників організації мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів і дискурсів присвячена стаття.

Виклад ідей Ю. О. Жлуктенка із заявленої О. П. Зеленською у статті «Питання мовної політики, мовної ситуації та варіативності англійської мови у працях професора Ю. О. Жлуктенка» (с. 81–88) проблематики ґрунтується на трьох статтях науковця: «Критика соціолінгвістичних теорій зарубіжного мовознавства» (1981), «Мовна ситуація і мовна політика в Великобританії» (1985) та «Мова етнічної групи в світлі теорії мовної варіативності» (1988). Зазначимо, що Юрій Олексійович звертався до цієї проблематики значно частіше і не лише в журнальних публікаціях, а й у колективних монографіях. Це, зокрема, «Варианты полинациональных литературных языков» (К., 1981), «Социальная лингвистика и общественная практика» (К., 1988) та «Межъязыковые отношения и языковая политика» (К., 1988). Проаналізувавши зазначені вище три статті Ю. О. Жлуктенка, авторка робить висновок, що вони «стосуються проблем багатомовної взаємозалежності мови і суспільства, функціонування мови у зв'язку з мовною ситуацією, мовного варіювання, що виявляється в розмаїтті типів соціальної і територіальної диференціації мови, статусу соціолектів, діалектів, варіантів мови, вияву соціальних норм, які детермінують мовленнєву поведінку тощо» (с. 86–87). А відтак думки Ю. О. Жлуктенка досі є актуальними й важливими для використання в дослідницькій практиці (с. 87).

Третій розділ «Контрастивна лінгвістика і методика викладання іноземних мов» починається статтею

А. Й. Паславської «Заперечні займенники в контексті ідей порівняльно-типологічної граматики Юрія Олексійовича Жлуктенка» (с. 89–99). Авторка викладає в загальних рисах методологію порівняльних студій Ю. О. Жлуктенка та, відштовхуючись від його тези, що «синхронно-порівняльний аналіз можна розглядати як перший ступінь аналізу типологічного», здійснює порівняльно-типологічне дослідження заперечних займенників на матеріалі германських, романських і слов'янських мов. У результаті проведеного аналізу А. Й. Паславська робить висновок, що заперечні займенники — це негативні полярні елементи, яким притаманна заперечна семантика лише в тому сенсі, що вони залежні від відповідного контексту (с. 97).

Стаття З. Г. Коцюби «Англо-українські контрастивні граматичні студії в Україні (тяглість традиції й невивчені уроки Ю. О. Жлуктенка)» фактично є короткою рецензією на кілька посібників з порівняльної граматики української та англійської мов, які почали з'являтися в Україні через 40 з лишком років після публікації «Порівняльної граматики англійської та української мов» Ю. О. Жлуктенка (1960), а саме на навчальний посібник І. Корунця: *Korunets' I. V. «Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages»* (Вінниця, 2003), підручник А. Е. Левицького «Порівняльна граматики англійської та української мов» (К., 2008) і підручник І. Карамішевої: *Karamysheva I. «Contrastive Grammar of English and Ukrainian Languages», 2nd ed.* (Вінниця, 2012). З. Г. Коцюба знаходить чимало «свідчень сліпого наслідування Ю. О. Жлуктенка в сучасних контрастивних граматиках» (с. 106), іноді навіть «дослівного і без жодного покликання» перекладу уривків з «Порівняльної граматики» Ю. О. Жлуктенка (с. 105) та вказує випадки «коли слушні думки професора залишаються поза увагою і не отримують подальшого концептуального розвитку» (с. 106). Проведений аналіз посібників, на думку авторки, свідчить про те, що «“Порівняльна граматики української та англійської мов” Ю. О. Жлуктенка 1960 р. і досі залишається взірцем лінгводидактичної праці» (с. 106).

Відправним чи, можливо, лише дотичним моментом для написання статті Н. І. Андрейчук «Роль контрастивної лінгвістики в розвитку теорії моделювання мови: передбачення професора Ю. О. Жлуктенка» (с. 108–117) послужили слова Ю. О. Жлуктенка в програмній статті «Контрастивна лінгвістика. Проблеми і перспективи» (*Мовознавство*, 1976, № 4, с. 3–15): «Зараз ще важко передбачити майбутню роль контрастивного мовознавства в розвитку теорії моделювання мови, але навряд чи можна сумніватися в тому, що розгляд одних мов крізь структурну сітку інших створює в цьому плані сприятливі перспективи». Авторка статті поставила собі за мету «з'ясувати, як сучасні концепції моделювання мови як феномену та окремих природних мов пов'язані з ідеями контрастивістики, що їх випрацював видатний український мовознавець Ю. О. Жлуктенко» (с. 108), яку вона успішно виконала.

У центрі уваги статті Л. П. Васильєвої «Внесок Ю. О. Жлуктенка в методику викладання української мови як іноземної» (с. 118–130) — підручник для викладання початкового курсу української мови англійським студентам вищих навчальних закладів «*Ukrainian*» авторства Ю. О. Жлуктенка, Н. І. Тоцької та Т. К. Молодід 1973 та 1978 рр. видання. Він «став першою ластівкою, яка “озброїла” викладачів української мови важливим засобом для роботи з іноземцями» (с. 120), а відтак, наголошує авторка, «Ю. О. Жлуктенка можемо вважати зачинателем нового напрямку в методиці викладання української мови» (там же). Ю. О. Жлуктенко підійшов до створення підручника з позицій контрастивної методики. Л. П. Васильєва розглядає авторські підходи до створення підручника «*Ukrainian*», детально аналізує «методичні знахідки щодо впровадження граматичного, текстового, країнознавчого матеріалу, потрібного для формування комунікативної компетентності студентів» (с. 118). Дослідниця наголошує, що, працюючи з цим підручником на початку 1990-х рр., львівські викладачі української мови «мали можливість переконатися в його ефективності на заняттях із викладання української мови як іноземної» (с. 128).

До четвертого розділу «Перекла-

дознавство» ввійшло три статті. Відкриває його дослідження О. В. Літвіняк «Юрій Олексійович Жлуктенко — перекладач і перекладознавець» (с. 131–138). Його авторка окреслює динаміку перекладознавчих поглядів науковця від кінця 40-х до кінця 80-х рр. XX ст., аналізуючи його художні переклади поетичних і прозових творів з англійської, фризської та фламандської мов. Як зазначає О. В. Літвіняк, у перекладацькій діяльності «Ю. О. Жлуктенко доволі послідовно дотримувався принципу збереження і відтворення єдності форми і змісту оригіналу, а також історичної правди в перекладі» (с. 132). Розглядаючи переклад балад про Робіна Гуда, авторка статті зауважує, що в цих перекладах ще не спостерігається «чіткої позиції дослідника щодо додавання, вилучення чи заміни образів / деталей у перекладі, яка, вочевидь, викристалізувалася згодом» (с. 132). З іншого боку, «Ю. О. Жлуктенко завжди уважно ставився до сполучуваності звуків, милозвучності тексту, а також принципу послідовності» (там же).

Викладаючи погляди Юрія Олексійовича в царині перекладознавства, О. В. Літвіняк зазначає, що вони «загалом вписувалися в межі так званої реалістичної теорії перекладу». Вона простежує «спільність поглядів дослідника і таких українських перекладознавців, як Г. П. Кочур і В. В. Коптілов, російських — В. Н. Комісаров, А. В. Федоров, А. Д. Швейцер <...> та ін.» і доходить висновку, що «перекладознавчі погляди Ю. О. Жлуктенка формувалися під впливом передусім українських перекладознавців і дослідників з інших країн СРСР та менше — західних (Ю. Найди, Я. Фісяка та ін.)» (с. 135–137).

Як зазначає І. М. Одріхівська у статті «Перекладознавчі студії Ю. О. Жлуктенка та В. В. Коптілова: перехресні діалоги, герменевтичні паралелі» (с. 139–153), її дослідження — це «спроба реконструювати в одному інтерпретаційному полі дві наукові практики — перекладознавчі дослідження Ю. О. Жлуктенка та В. В. Коптілова, що має на меті актуалізувати взаємозв'язок їхніх концепцій, силові лінії розвитку в поглядах перекладознавців, а також окреслити певні паралелі у трактуванні

явищ перекладацького процесу другої половини XX ст.» (с. 140).

Обидва науковці були однодумцями в поглядах про окремішність науки про переклад. Як відомо, В. В. Коптілов був першим в Україні доктором філологічних наук у галузі перекладознавства, а Ю. О. Жлуктенко «сприяв тому, що в 1980-х рр. теорія перекладу ввійшла до числа спеціальностей, затверджених ВАКом СРСР як окрема дисципліна» (с. 38). Він же ініціював заснування на факультеті романо-германської філології республіканського міжвідомчого наукового збірника «Теорія і практика перекладу», перший випуск якого з'явився 1979 р.

Зіставивши критичні аналізи перекладів, здійснених Ю. О. Жлуктенком та В. В. Коптіловим, авторка робить висновок, що обидва дослідники «працювали в межах методології структуралізму, яка покликана забезпечити перехід від “поверхневого” до “глибинного” рівня художнього тексту, виявити особливості організації його структури» (с. 143). На її думку, «вияви структуралістських моделей В. В. Коптілова та Ю. О. Жлуктенка в розборі перекладу все ж залишають нас у межах описативного перекладознавства» (с. 144).

Узагальнивши випрацювані обома дослідниками принципи критики перекладу, І. М. Одріхівська окреслює поліаспектну модель оцінки перекладознавчого аналізу, яка містить: 1) художню модель — співвідношення літературного твору із зображуваною дійсністю, 2) аналітичну модель — функціональну характеристику структури («архітектоніки») вихідного тексту та його перекладу, 3) інтерпретаційну модель — дослідження поетики та дискурсивності перекладу в межах цільової літературної полісистеми (с. 145). Не оминає своєю увагою авторка методології практики редагування перекладів, вказавши на певну відмінність у поглядах учених. Підсумовуючи І. М. Одріхівська стверджує, що обидва «науковці аналітично розширили горизонт досліджень із проблем перекладу, випрацювали інструментарій перекладознавства та вказали на вагомість вектора міждисциплінарності» (с. 151).

Об'єктом дослідження Н. М. Гриців «Збагачення української літератури

творами мов обмеженого користування: внесок Ю. О. Жлуктенка та В. О. Мисика» послужили переклади Ю. О. Жлуктенка з фризської мови та В. О. Мисика — з румейської (тобто з мов меншин — *minority languages*) і відповідні тексти оригіналів. Авторка статті підкреслює, що ще 1981 р. у своїй статті «Проблеми адекватності перекладу» Юрій Олексійович наголошував на доцільності спеціального розгляду перекладів, «здійснених з малорозповсюджених або східних мов» (с. 91), тим самим спрогнозувавши ті майбутні дослідження, які розпочалися у світовому перекладознавстві лише через чверть століття (с. 155). Н. М. Гриців розглядає програмну в дослідженні перекладу з мов обмеженого користування статтю М. Кроніна (*Cronin M. «Altered States: Translation and Minority Languages»* — с. 155), з назви якої зрозуміло, що вжитий авторкою термін «мови обмеженого користування» тотожний терміну «мови меншин» (*minority languages*). Загалом цікава стаття хибує на іноді некоректне вживання термінів, наприклад: «Як одна з мов обмеженого користування (курсив наш. — Н. Б.) українська мова має тривалу історію перекладу на мови загальносвітового поширення і на мови обмеженого користування» (с. 155). Ця думка прямо суперечить дійсності. Насправді українська мова є однією з найпоширеніших мов у світі і за кількістю носіїв займає 26-те місце у світі². До того ж українська мова є державною мовою України, вона аж ніяк не є мовою меншин.

До найменшого, п'ятого, розділу «Порівняльно-історичне і загальне мовознавство» ввійшло лише дві статті. Стаття І. Р. Бунітової «Юрій Олексійович Жлуктенко та питання англійської неології» (с. 167–174) — це спогад колишньої співробітниці відділу романських і германських мов Інституту мовознавства АН України, яким з вересня 1975 по січень 1982 р. керував Ю. О. Жлуктенко, про працю над колективною монографією «Английские неологизмы» (К., 1983), до якої вона на-

писала розділ «Неологизмы — сложные слова». І. Р. Бунітова пише про положення, сформульовані Ю. О. Жлуктенком, яким керувався колектив авторів монографії, наводить їх, майже дослівно переклавши з російської мови на українську. Слід зауважити, що посилання на сторінку дев'яту «Английских неологизмов» з першого абзацу на с. 171 слід перенести і подати перед останнім реченням другого абзацу. До речі, в оригіналі ця думка Юрія Олексійовича подається в одному абзаці.

Авторка зазначає, що «проблема визначення статусу складного слова, розмежування складного слова і словосполучення» досі залишається актуальною (с. 171), наводить моделі утворення складних слів і приклади до цих моделей зі словника «*The Barnhart Dictionary of New English since 1963*» (London: Longman, 1973), а також пізніше утворені різними способами неологізми англійської мови.

Теза авторки, що монографія «Английские неологизмы» є «найменш відомою в лінгвістичних колах України» (с. 169), на наш погляд, — доволі сумнівна. Адже ця праця потрапила до списку рекомендованої літератури, який міститься у статті «Неологизмы» в «Лингвистическом энциклопедическом словаре» (М.: Сов. энциклопедия, 1990, с. 331).

На нашу думку, статтю І. Р. Бунітової доречніше було б подати в першому розділі, оскільки вона не стосується ні порівняльно-історичного, ні загального мовознавства, а рубрика «словотвір» у книжці відсутня.

Стаття Р. С. Помірко «*Las lenguas hispánicas en su historia y en contemporaneidad*» є дослідженням територіальних варіантів іспанської мови та регіональних мов Іспанії в їх історичному розвитку. Особливу увагу приділено змінам на фонетичному й морфологічному рівнях, зокрема в період демократичного розвитку Іспанії, який настав після завершення диктатури Франко і сприяв розвитку регіональних мов, які зазнавали утисків під час диктатури.

Шостий розділ «Архівні матеріали» складається з двох частин. У першій частині міститься листування Ю. О. Жлуктенка з науковцями фризь-

² Див.: *Громадська Л.* Українська мова як код нації // *Україна молода*. — 2018. — 14 лют. — С. 9.

кої академії наук. Сюди ввійшли також два листи І. К. Білодіда до керівництва фризської академії наук та до керівника кафедри фризської мови Гронінгенського університету. Листи охоплюють період від 21.11.1978 р. до 23.09.1982 р. Вони дають уявлення про те, як розвивалися започатковані Ю. О. Жлуктенком наукові контакти з науковцями Фрисландії та як відбувався процес підготовки монографічного дослідження «Фризский язык» (К., 1984), а також про працю над перекладами творів фризських письменників та поетів на українську мову.

У другій частині Архівних матеріалів уміщено листи Ю. О. Жлуктенка до Р. П. Зорівчак за період від 7 січня 1969 р. до літа 1981 р. з її коментаря-

ми. Це період, коли Роксолана Петрівна писала кандидатську й докторську дисертації з перекладознавства. З листів можна почерпнути багато цікавої інформації про життя України того періоду. Вони також становлять значний науковий інтерес, оскільки в них ідеться про проблеми дослідження в галузі перекладознавства та фразеології.

Матеріали, розміщені в книжці, з одного боку, добре осмислюють багатогранну наукову і перекладацьку спадщину Ю. О. Жлуктенка, а з другого, — демонструють можливості творчого використання багатьох положень ученого в майбутніх наукових пошуках. Видання гарно оформлене й забезпечене бездоганим науковим апаратом.

Н. БИХОВЕЦЬ

Дзера О.

БІБЛІЙНА ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ І ПЕРЕКЛАД: АНГЛО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ.

Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. — 490 с.

Біблія, чи взята сама по собі, чи разом з похідними від неї текстами різних жанрів і мов, як жоден інший твір є природним об'єктом для вивчення в аспекті інтертекстуальності й перекладу. Водночас вибір такого об'єкта, сакрального для світових релігій і безпрецедентного за своєю значущістю для численних національно-культурних традицій, — цей вибір, з одного боку, покладає на дослідника особливо велику відповідальність і, з другого боку, ставить перед ним особливо високі вимоги, які стосуються орієнтування в безмежному морі спеціальної теологічної та філологічної літератури і володіння методами й процедурами аналізу в галузі біблійних студій, транслятології, текстології, лінгвістичної і загальної семіотики, історії літератури, мовно-культурної контактології тощо. З огляду на все це вихід у світ рецензованої монографії О. Дзери є значущою подією з погляду інтересів як згаданих, так і низки інших гуманітарних дисциплін.

Авторка розглядає біблійну інтертекстуальність як динамічне явище, наявне вже в самому тексті Святого Письма і водночас таке, для якого Біблія є тим епіцентром, від якого у різні мови та культури розходяться хвилі тлумачень і перетлумачень у вигляді як перекладів, так і використань біблійних фразеологізмів, афоризмів, образів, мотивів і сюжетів. Відповідно тексти, з якими працює дослідниця, — це, крім книг самої Біблії (оригінальних та перекладних, з первинними варіантами і пізнішими канонами), також і літературні тексти українською й англійською мовами, у яких знайшли відображення біблійні теми й мотиви, а деякі з них перекладалися з однієї з цих мов на іншу. Крім цього, вона залучає до розгляду і ті поетичні твори Шевченка, які традиційно включаються до його власних текстів, хоча насправді є перекладами фрагментів Біблії.

Характерною й безумовно позитивною особливістю підходу О. Дзери до

кої академії наук. Сюди ввійшли також два листи І. К. Білодіда до керівництва фризської академії наук та до керівника кафедри фризської мови Гронінгенського університету. Листи охоплюють період від 21.11.1978 р. до 23.09.1982 р. Вони дають уявлення про те, як розвивалися започатковані Ю. О. Жлуктенком наукові контакти з науковцями Фрисландії та як відбувався процес підготовки монографічного дослідження «Фризский язык» (К., 1984), а також про працю над перекладами творів фризських письменників та поетів на українську мову.

У другій частині Архівних матеріалів уміщено листи Ю. О. Жлуктенка до Р. П. Зорівчак за період від 7 січня 1969 р. до літа 1981 р. з її коментаря-

ми. Це період, коли Роксолана Петрівна писала кандидатську й докторську дисертації з перекладознавства. З листів можна почерпнути багато цікавої інформації про життя України того періоду. Вони також становлять значний науковий інтерес, оскільки в них ідеться про проблеми дослідження в галузі перекладознавства та фразеології.

Матеріали, розміщені в книжці, з одного боку, добре осмислюють багатогранну наукову і перекладацьку спадщину Ю. О. Жлуктенка, а з другого, — демонструють можливості творчого використання багатьох положень ученого в майбутніх наукових пошуках. Видання гарно оформлене й забезпечене бездоганим науковим апаратом.

Н. БИХОВЕЦЬ

Дзера О.

БІБЛІЙНА ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ І ПЕРЕКЛАД: АНГЛО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ.

Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. — 490 с.

Біблія, чи взята сама по собі, чи разом з похідними від неї текстами різних жанрів і мов, як жоден інший твір є природним об'єктом для вивчення в аспекті інтертекстуальності й перекладу. Водночас вибір такого об'єкта, сакрального для світових релігій і безпрецедентного за своєю значущістю для численних національно-культурних традицій, — цей вибір, з одного боку, покладає на дослідника особливо велику відповідальність і, з другого боку, ставить перед ним особливо високі вимоги, які стосуються орієнтування в безмежному морі спеціальної теологічної та філологічної літератури і володіння методами й процедурами аналізу в галузі біблійних студій, транслятології, текстології, лінгвістичної і загальної семіотики, історії літератури, мовно-культурної контактології тощо. З огляду на все це вихід у світ рецензованої монографії О. Дзери є значущою подією з погляду інтересів як згаданих, так і низки інших гуманітарних дисциплін.

Авторка розглядає біблійну інтертекстуальність як динамічне явище, наявне вже в самому тексті Святого Письма і водночас таке, для якого Біблія є тим епіцентром, від якого у різні мови та культури розходяться хвилі тлумачень і перетлумачень у вигляді як перекладів, так і використань біблійних фразеологізмів, афоризмів, образів, мотивів і сюжетів. Відповідно тексти, з якими працює дослідниця, — це, крім книг самої Біблії (оригінальних та перекладних, з первинними варіантами і пізнішими канонами), також і літературні тексти українською й англійською мовами, у яких знайшли відображення біблійні теми й мотиви, а деякі з них перекладалися з однієї з цих мов на іншу. Крім цього, вона залучає до розгляду і ті поетичні твори Шевченка, які традиційно включаються до його власних текстів, хоча насправді є перекладами фрагментів Біблії.

Характерною й безумовно позитивною особливістю підходу О. Дзери до

вирішення поставлених нею завдань є те, що вона поряд з аналізом фактичного матеріалу звертає особливу увагу на використовуваний у відповідних площинах аналізу категорійний апарат. Так, у першому розділі монографії «Біблійна інтертекстуальність як об'єкт перекладознавства» (с. 117–135) дослідниця простежує виникнення й еволюцію таких термінопонять, як інтертекстуальність, інтертекст, мотив, архетип і *sacrum*. Крім того, у цьому ж розділі вона дає нарис історії перекладів Біблії, починаючи від найдавніших і таких, що відіграли ключову роль у поширенні відповідних релігійних учень у давні часи, а переходячи до пізніших періодів, зосереджує свою увагу на історії виникнення англійських та українських текстів Святого Письма. І хоча контрастивний аспект у назві цього розділу ще не згадується (про нього буде сказано в заголовку наступного розділу), фактично він уже присутній і тут, особливо виразно в підрозділах, де йдеться про те, що авторка окреслює як національні біблійні концептосфери. Конкретніше, вона розглядає тут типологію концептуальних девіацій у перекладах Біблії як чинник формування зазначених концептосфер, а також взаємодію цих концептосфер у зв'язку з відтворенням концепту НЕПРАВЕДНИЙ у Шевченкових текстах та їхніх перекладах.

Другий розділ «Біблеїзм та біблема: контрастивна та перекладознавча парадигми» (с. 136–230) присвячено висвітленню цього ключового для дослідження О. Дзери протиставлення. Почавши з біблеїзмів, вона розмежовує лінгвістичний і літературознавчий підходи до розуміння відповідних явищ, а потім висвітлює такі питання, як відмінності української та англійської традицій лексикографічного трактування біблеїзмів, національно-мовна варіативність у відтворенні біблійної ономастики і, нарешті, доля біблеїзмів в англійській та українській лінгвокультурах з особливою увагою до їхньої зіставно-типологічної характеристики за такими параметрами: характер репрезентації прецедентності, етимологія, когніція, зв'язок з першоджерелом, внутрішньо-семантичні та парадигматичні

зв'язки. Що ж до біблеми, то це термінопоняття становить авторське нововведення і визначається О. Дзерию як «інтертекстуальна одиниця художнього мовлення — одиниця біблійного інтертексту, яка реалізується або ж семіотико-когнітивним чином, через вербалізовані архетипи, концепти й символи, або ж стилістично — як сюжетно-композиційний компонент художнього тексту і як компонент його мікростилістичних рівнів» (с. 205). Біблеми можуть бути різними за своєю роллю й масштабом текстуальної реалізації, а в мовно-зіставному плані вони можуть також і відрізнятися завдяки впливу соціо-культурних чинників, через що перед перекладачами й читачами можуть поставати проблеми, пов'язані з ідентифікацією біблем і їх передачею засобами іншої мови. У цьому ракурсі авторка простежує відмінності між відтворенням біблем у текстах апелятивного й експресивного типів.

У третьому розділі «Інтертексти П'ятикнижжя і переклад: кризь призму творів Івана Франка» (с. 231–373) об'єктом аналізу стає представлення образів Каїна і Мойсея у біблійних інтертекстах великого Каменяря. Тут особливо слід відзначити багатовимірність підходу О. Дзери до першої з цих тем, пов'язаної з Каїном. Зосереджуючи свою увагу на Франковому перекладі містерії Дж. Г. Н. Байрона «Каїн» (також і на її оригіналі) і на його ж власній поемі «Смерть Каїна», О. Дзери розглядає ці тексти в дуже широкій семіотико-культурній та інтертекстуальній перспективі й на тлі різних за своїм характером і водночас співвідносних «мов культури», тобто вторинних знакових систем. Цей її розгляд показує місце старозавітної проблематики й тематики в науковій і художній творчості Франка, відображення архетипу братовбивства в біблійних перекладах, апокрифах і фольклорі, біблійну інтертекстуальність містерії Байрона та деяких інших його творів. О. Дзери висвітлює також історію українських перекладів цієї містерії, даючи їм при цьому порівняльну характеристику. Із погляду транслятології, як теоретичної, так і прикладної, значний інтерес становить здійснений нею аналіз перекладацьких стратегій

відтворення байронівського інтертексту з особливою увагою до цитатних і персоніфікаційних, а також синсемантичних та автосемантичних біблем, зокрема типологічне розрізнення останніх на формульні, образні й символічні. Важливим у плані інтертекстуальної характеристики двох зазначених текстів є розгляд посередників Франкового перекладу містерії Байрона, з одного боку, і відношень, що існують між його перекладом та власним текстом, присвяченим Каїнові, — з другого. Що ж до «Мойсея», то тут автор монографії виділяє такі дві проблеми: множинність перекладацьких інтерпретацій біблійного інтертексту «Прологу» до цієї поеми, а також зіставну характеристику вербалізації біблійного концепту ЛІНО-ЩІ в оригінальному тексті поеми і його англomовному перекладі, здійсненому В. Річ.

У останньому, четвертому розділі («Відтворення позаканонічних імпліцитних інтертекстів гріхопадіння і братовбивства в перекладі “Hamlet” / “Гамлет” Вільяма Шекспіра та “The Picture of Dorian Gray” / “Портрет Доріана Грея” Оскара Вайлда», с. 374–428), у якому йдеться вже не про експліцитні, а про імпліцитні інтертексти та їх перекладацьке відтворення, О. Дзера повертається до архетипу братовбивства і зосереджується на темі гріхопадіння у зв’язку з питанням позаканонічних імпліцитних біблійних інтертекстів і їх перекладу. Вона розглядає цю проблематику на матеріалі «Гамлета» Шекспіра в інтерпретації українських перекладачів, далі залучаючи до розгляду і роман О. Вайлда «Портрет Доріана Грея» та його переклад, здійснений Р. Доценком.

У короткій післямові (с. 429–432), якою завершується монографія, вартим особливої згадки видається зведений перелік типів біблем, які диференціюються за внутрішньотекстуальною, стилістичною та семіотично-когнітивною функціями, а також за ступенем їхньої експліцитності чи, навпаки, імпліцитності.

Істотним складником апарату монографії є наявний у ній показчик імен. Було б доцільним у наступних перевиданнях монографії — а вона, безсумнівно, на це заслуговує — додати до

іменного ще й тематичний показчик. Характеризуючи структуру монографії, слід окремо згадати і передмову до неї під назвою «De profundis», написану класиком української транслятології проф. Роксоланою Зорівчак (с. 13–16). Ця передмова містить і стислу характеристику монографії, включаючи історію її створення, і творчий портрет її авторки Оксани Дзери, і водночас є змістовним теоретичним вступом до порушених у монографії проблем.

Оцінюючи рецензоване дослідження з погляду використаної авторкою наукової літератури, слід визнати: тема монографії є такою, що більш-менш вичерпний список релевантних для неї бібліографічних позицій, мабуть, перевищив би за обсягом саму цю працю, тому авторці *volens nolens* довелося здійснювати тут певний відбір. Не заперечуючи слушності такого відбору, зі свого боку зауважимо бажаність покликання на праці О. Ф. Лосева, зокрема на його «Філософію імені» та «Діалектику міфу». О. Дзера згадує св. Діонісія Ареопігита (трактат «Про божественні імена») за посередництвом відповідної розвідки С. С. Аверинцева, але серед інших творів із *Corpus Areopagiticum* суттєвим для її теми є також трактат «Про небесну ієрархію», який містить те, що в сучасних термінах можна окреслити як «семіотична характеристика біблійного дискурсу». Із сучасних авторів на згадку заслуговують і представники Єльської школи наративної теології.

Деякі твердження чи покликання авторки, на нашу думку, потребують ширшого контексту. Так, на с. 50 дослідниця згадує про сирійсько-халдейський діалект гебрейської мови як про мову оригіналу Євангелія від св. Матвія, однак варто було б додати, що це лиш одна з кількох версій, які існують у науці щодо цього питання. На с. 42 згадано, як цікаву, думку З. Лановик про те, що «давньогебрейська і арамейська (давньосирійська) відзначалися метафоризмом, властивим аналітичним мовам, належним до семітської сім’ї», тим часом з точки зору структурної типології семітські мови належать до синтетичного, а не аналітичного типу. Говорячи про давні соціокультурні конотації ремесла коваля/ковальства, авторка по-

дає думку В. Войтовича (з посиланням на його «Українську міфологію»), що «для праслов'янського світу первісне **kovati* означало мистецтво загалом, зокрема магічне». Тут варто зауважити, що вчені — фахівці зі слов'янської компаративістики та етимології, реконструюючи це праслов'янське дієслово, подібних «мистецько-магічних» значень йому все ж не приписують.

Попри ці незначні зауваження загальна оцінка рецензованої праці О. Дзери є, безумовно, позитивною. Ця монографія становить оригінальне за темою, комплексне й водночас цілісне наукове дослідження, яке є істотним внеском у розроблення цілої низки проблем, важливих для сучасних гумані-

тарних, зокрема філологічних, наук. Крім цього, є підстави вважати, що зміст дослідження має наукове і культурне значення, яке виходить далеко за межі біблійної та загальної транслятології, а також теорії загальної і біблійної інтертекстуальності. Через це книжка О. Дзери становить інтерес не лише для фахівців у цих та інших галузях, а й для далеко ширшого читацького загалу. Вона допомагає глибше усвідомити роль змісту Біблії у формуванні культурних орієнтацій і цінностей сучасного суспільства, експлікуючи біблійні першооснови того цивілізаційного простору, частиною якого Україна завжди була раніше і прагне стати нині.

С. С. ЄРМОЛЕНКО

Михайло Григорович Сенів
(22. 06. 1945 – 03. 05. 2018)

3 травня 2018 р. дочасно пішов з життя Михайло Григорович Сенів — людина з великим і щирим серцем, визначний філолог-класик, професор, доктор філологічних наук, завідувач кафедри романських мов і зарубіжної літератури Донецького національного університету ім. Василя Стуса, відмінник освіти України та заслужений працівник освіти України.

М. Г. Сенів народився 22 червня 1945 р. в с. Бовшів Галицького району Івано-Франківської області у звичайній прикарпатській родині. Після закінчення Задністрянської середньої школи № 1 вступив до Львівського державного університету ім. І. Я. Франка на спеціальність «Класична філологія». В університеті великий вплив на захоплення класичними мовами, формування М. Г. Сеніва як мовознавця мали відомі українські вчені С. Я. Лур'є і Б. М. Задорожний. Сімейне виховання, середовище тодішньої львівської інтелігенції визначили життєві принципи Михайла Григоровича, сформували його наукові інтереси. Закінчивши університет і отримавши кваліфікацію «Викладач німецької мови, філолог-класик», молодий фахівець їде на Донеччину.

У 1968 р. М. Г. Сенів вступає до аспірантури Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, де навчається під керівництвом професора А. О. Білецького, про якого Михайло Григорович усе життя зберігав теплі спогади та учнівську вдячність. 1972 року М. Г. Сенів успішно захищає кандидатську дисертацію «Словотвір демінутивів у латинській мові різних періодів».

Із 1989р. до 1991р. М. Г. Сенів працює над докторською дисертацією на кафедрі класичної філології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Підсумком навчання в докторантурі став блискучий захист докторської дисертації «Функціонально-семантичний аналіз системи просторових і часових відношень (на матеріалі латинської мови)» (науковий консультант — д-р філол. наук, проф. С. В. Семчинський) (1997) у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. У монографічному дослідженні вперше в українському мовознавстві здійснено комп-

лексний системно-структурний і функціональний аналіз типології прийменникових конструкцій у різні періоди функціонування латинської мови (від архаїчного до ранньосередньовічного), розглянуто основні аспекти становлення і напрями еволюції прийменникової системи, встановлено причини й розкрито механізм формування вторинних (похідних) та адвербіалізованих прийменників, з'ясовано їх статус, місце і роль в організації прийменникових конструкцій.

У дослідженні М. Г. Сеніва «Прийменник у класичних мовах» (2005) проаналізовано особливості вживання прийменникових конструкцій і роль службового слова в їх організації, а також лексико-семантичні групи іменників, дієслів руху і дієслів просторової локалізації, що вживаються в адвербіальних словосполученнях.

Після захисту і кандидатської, і докторської дисертацій талановитий дослідник плідно працює на ниві лінгводидактики. У його доробку — близько 60-ти посібників і підручників з латинської мови для студентів різних навчальних закладів і спеціальностей.

М. Г. Сенів виступив опонентом на понад 50-ти захистах кандидатських і докторських дисертацій, він був членом спеціалізованих учених рад для захисту кандидатських і докторських дисертацій у різних вишах України. Під його науковим керівництвом захищено 2 докторські та 18 кандидатських дисертацій.

М. Г. Сенів був головним редактором збірника «Типологія мовних знань у діяхронічному та зіставному аспектах», членом редколегій багатьох фахових збірників.

У Донецькому національному університеті ім. Василя Стуса М. Г. Сенів успішно поєднував наукову і педагогічну роботу з адміністративною: з 1997 р. очолював кафедру світової літератури і класичної філології, а з 2014 р. — кафедру романських мов і зарубіжної літератури, був заступником декана факультету романо-германської філології з наукової та методичної роботи. Із початком окупації частини Донеччини Михайло Григорович не пішов на заслужений відпочинок, а переїхав з університетом у Вінницю, де своїм авторитетом, досвідом, порадами допоміг молодому колективу налагодити з нуля роботу факультету іноземних мов.

У 2015 р. з нагоди 70-річного ювілею М. Г. Сеніва Донецький національний університет ім. Василя Стуса, у якому вчений пропрацював 52 роки, присвоїв йому звання «Почесний професор університету».

Світла пам'ять про Михайла Григоровича Сеніва — визначного вченого, надзвичайно скромну, працелюбну, інтелігентну, порядну, добру людину назавжди збережеться в серцях друзів, учнів, науковців, усіх, хто мав щастя з ним працювати, спілкуватися, учитися в нього.